

Osmanlı Tıbbının Kaynakları ve Osmanlı Tıbbına Giriş

Prof.Dr.Ahmed Ağırakça

Tıp ilmi hemen hemen insanlık tarihi ile aynı yaşıdır. Kandan ve kemikten mükevven olan insanın bedeni yaratılışı itibariyle son derece mükemmel olduğu gibi gayet surette hassas bir yapıya sahip olduğu malumdur. Bu kadar hassas bir bünye çok hassas bir elektronik alet misali en küçük bir mikrobik vak'a veya dış taarruz karşısında sıkıntılara maruz kalan bir yapı olarak her zaman hastalanmış ve bu hastalıklara yine insanın kendisi çareler aramıştır. İnsan bedenini genellikle boş bırakmayan mikrobik saldırılar bu hassas bedeni hep hasta düşürdüğünden buna çareler ararken insanlığın keşfettiği en büyük ilim dallarından biri olan tıbbı geliştirmiştir. İnsanlığın en önemli bilgi kaynağı olan vahyin gösterdiği yollarla peygamber öğretilerini geliştiren tabipler ilk dönem peygamberlerinden İdris (as)'dan başlayarak Nuh, Hud, Salih, İbrahim, Musa, Lokman, Yahya ve İsa (aleyhimü'selam) peygamberlerin kendi dönemlerinde yaşayan tabiplerin önünü açtığı ve tıbbın gelişmesinde katkıları olduğu bu peygamberlerin hayat hikayelerinden kolayca anlaşılmaktadır.

Dolayısıyla insanlık tarihi ilerledikçe her gün ve her dönem biraz daha ilerleyen tıp bilgisi zaman zaman bağımsız, onurlarına düşkün ve mesleklerinin haysiyetini bilen tabiplerin saraylardan uzak geliştirdikleri bilgilerin yanı sıra birer insan olan hükümdarların da bizzat kendileri veya yakınlarının hastalıklara duçar olmaları üzerine tabiplere hazırladıkları imkanlarla bu ilmin ve bilginin ilerleme gösterdiği muhakkaktır. Tıp her geçen gün ilerleme katettiğine göre, bir sonraki dönem tabiplerinin bir öncekilerden yararlanmaları ve yaptıkları çalışmaları bir adım daha ileriye taşıdıkları ve tıbbî gelişmelerin bu yolla sağlandığını görüyoruz. İlk Grek ve Hind tabipleri peygamber öğretilerinden, İslam tıbbı da, Grek, Hind ve Nasturî tıbbından etkilenmişti. İslam tıbbının VII./XIII. Yüzyılda zirvesine tırmanarak Avrupa tıbbını etkilediği muhakkaktır. İslam dünyasının Haçlı ve Moğol saldırılarına maruz kalmasından sonra siyasi alanda gerileyince ilmi alanda da bir duraklamanın olduğunu görüyoruz. Abbasi Hilafetinin zayıfladığı bir dönemde Müslüman Türklerin özellikle Selçuklular ve Eyyubîlerin Haçlılara karşı verdikleri mücadelede elde ettikleri başarılarla İslam dünyası siyasi alanda olduğu gibi ilmi alanda da yeniden toparlanma imkanı bulmuştur.

Ancak VII/XIII. Yüzyılda gelen büyük felaket Moğol saldırı ve istilası karşısında zayıflayan Selçuklu, Harezmsah ve Eyyubiler sahneden çekilince Anadolu'nun batısında bu dini koruyacak yeni ve taze bir kuvvet olan Osmanoğulları İslam tarihinin orta bir döneminde duraklama devrinden mevcudu koruma ve İslam'ın geldiği medeniyet düzeyini dört beş asır daha ayakta tutma imkanını bulmuştu. Osmanoğulları ortaya çıktıkları dönem, İslam dünyasının gerilemeye ve İslam medeniyetinin duraklamaya başladığı bir dönem olarak zor şartların gerektirdiği bir dönemdir. Siyasi yönden yeni bir komşu dünya ile Bizansla ve dolayısıyla Roma İmparatorluğunun bir mirasçısıyla karşı karşıya gelmişti. Siyasi ve idari alanda İslam'ın birikimi Abbasî ve Selçukluların mirasını taşıyan Osmanoğulları eski Anadolu medeniyetinin de izlerinden yararlanmıştı. İlmî

yönden ise tamamen İslam medeniyetinin önemli bir mirasçısı ve devam ettirici misyonunu yüklenmiş bir devlet olarak İslamî ilimler alanında kendilerinden önce oluşan bu ilmi birikimden aynen yararlanmışlardır. Yer yer bazı gelişmelerin görülmesine rağmen tefsir, hadis, hukuk ve düşünce alanında çok önemli ve çığır açıcı gelişmelerin olmaması nasıl doğal ise matematik, kimya, fizik, astronomi ve tıp alanında da büyük ve çığır açan faaliyet ve gelişmeler olmadığını söylemek daha ilmi olur. Ancak Osmanlıların yükledikleri misyon, iki büyük darbe almış olan İslam medeniyetinin mevcudunu koruma misyonu olup bu konuda gerekeni yaptıkları ve onlara düşen görevi hakkıyla birkaç asır üstlendikleri muhakkaktır.

Konumuz itibarıyla Osmanlıların tıp alanında da yaptıkları ilmi çalışmalar aynı misyonun icrasından ibaret olmuştur. İslam tıbbının VII./XIII. Yüzyılda geldiği nokta zirve nokta olup bunun üzerine eklenebilecek bir şey yok gibiydi. İkiyüz yıllık bir savaş döneminden çıkmış bir medeniyetin mevcudunu koruma gayretleri en büyük faziletti. Osmanlılar bu fazileti yüklenmiştir. Tıp alanında Osmanlıların yaptıkları çalışmaların kaynakları nelerdir, hangi tabiplerin hangi çalışmalarından yararlanmışlar ve Osmanlı öncesi telifatlardan hangi eserleri Tükçeye aktarmışlardır, bunun üzerinde durmaya çalışacağız.

İslam tıbbının ilk dönemde I/VII. Yüzyılda sahip olduğu bilgi, o günün şartlarında belki yeterli gibi görünse de o bilginin gayet mütevazı olduğu bilinen bir husustur. Bu dönemin tababet bilgisi İslam ilimler tarihinde görülen muazzam gelişmelere paralel olarak hızla geliştiği ve IV/X. Yüzyıla gelindiğinde zirvesine doğru tırmandığı V/XI.yüzyılda tam anlamıyla doruğa oturduğu görülmektedir. Tıp Tarihinde IV-V/X-XI. Yüzyılların tabiplerinin ulaştığı bilgi düzeyi düşünülduğünde akıllara durgunluk verecek bir düzey olduğu ilim adına iftiharla ifade edilecektir.

Burada bu ilmin İslam dünyasını oluşturan farklı milletler arasındaki gelişmesinden daha çok zamanla ilmi eserlerin yazıldığı ortak ümmet dili olan Arapça olarak telif edilen eserler aracılığıyla söz konusu dünyadaki müşterek gelişme üzerinde durmak gerekir. İslam öncesindeki tıp ilminin durumu ile ilgili bilgilerimiz maalesef yok denecek kadar azdır. Ancak, Pers ve Bizans ile aynı sınırları paylaşan el-Hîre ve Gassânî gibi Arap devletlerinin bu komşu devletlerin tıp ilminden faydalanmış olmaları muhtemeldir.

Bu dönemde el-Hîre ve Gassânî devletlerinin Pers, Bizans ve Roma'dan öğrendiklerini Hicaz bölgesine aktardıkları ve başlangıç düzeyinde de olsa bazı bilgilere sahip oldukları bilinmektedir. Bu dönemde yaşayan tabiplerden birisi Tâif'li Hâris İbn Kelede es-Sekafî'dir. Tâif'te doğmuş ve İran'ın Cündişâpur şehrinde bulunmuş ve buradaki Nasturî tabiplerden ders alarak kendi ülkesine dönüp Hicaz bölgesinin en meşhur tabibi olmuştur.

Haris İbn Kelede dönemindeki tıp bilgisinin Emeviler devrinde yaşayan İbn Âsâl, Hakem ed-Dimaşkî ile babası Ebu'l-Hakem ve oğlu İsa İbnü'l-Hakem, Halid İbn Yezid (ö.85/704), Teyazuk ve Abdümelik İbn Ebcer el-Kinanî devrindeki tıp bilgisinin aynı olmadığı muhakkaktır. Hz. Peygamber'in tıbbı dair ana ilke

mahiyetindeki tavsiye ve bilgileri daha sonra gelen bu tabipler tarafından nasıl ele alınıp geliştirildiyse her bir dönem sonra gelen tabipler bu bilgileri bir adım daha ileriye taşımış ve gelişmelere katkıda bulunmuşlardı.

Müslümanların altın çağları olarak nitelendirebileceğimiz Asr-ı Saâdet ve Dört Halife Devri siyasi yönden fevkalâde büyük gelişmeler katetmiş iken İslâm fetihlerinin ortaya çıkmasıyla ve İslâm'ın Hicaz bölgesinin dışına taşınması neticesinde İslâm egemenliğinin Ortadoğu ve Önasya'da, Kuzey Afrika, Güney İtalya, Sicilya ile Korsika adaları ve Endülüs'te yani bugünkü İspanya ve Portekiz'de, İber Yarımadası'nda yerleşmesinden sonra İslâm zengin inanç kalıplarını medeniyete dönüştürmüş, bu bölgelere yepyeni bir veçhe kazandırmıştır. Bu bir medeniyet intikali ve yenileşmesi idi. İnsanlığın ortaya koyduğu bazı medeni inkişaflar Müslümanlar tarafından en mükemmel bir düzeye kavuşturulmuş ve geliştirilmiş idi. Medeniyetin bu şekilde yeni bir intikali kendine özgü bir zemin ve imkan hazırlamış olan diğer önceki intikallerden ayrı bir önem taşımaktadır.

İslamın ilk dönemlerinde tıbbın en önemli gelişme yollarından birisi II./VIII. yüzyılın ortalarında başlayan geniş tercüme faaliyeti olup bu faaliyetle birlikte tıp ilminin büyük bir hamle yaptığı görülmektedir. Zira bütün medeniyetlerin ilk adımı tercümelemlerle olmuştur. İslâm dünyasında ilk tercüme faaliyetlerinin Halid İbn Yezid'in kimya ile ilgili eserleri Arapça'ya tercüme ettirmesiyle başladığı bilinen bir husustur. Grek tabipleri Hippokrates (m.ö.460-377) ve Claudios Galenos'un (Bergama, m.129-199) eserleri Arapça'ya çevrildikten sonra tıp alanında bir ip ucu ve küçük bir kıvılcım yakalanmış, İslâm'ın tıbbı yaklaşımı ilke ve prensipleri ile bu alandaki teşviklerinin verdiği şevkle tıp çok ileri bir düzeye doğru tırmandırılmıştır.

Müslümanlar vahyin inmeye devam ettiği dönemlerde her konudaki problemlerini Hz. Peygamber'e sorarak çözer ve gerekli önlemleri alırlardı. Hz. Peygamber (s.)'in tıp ile ilgili olarak söyledikleri İslâm tabipleri için önemli bir hareket noktası olmuştur :

“Ey Allah'ın kulları, hastalandığınızda tıbbî usullerle tedâvîye başvurunuz. Allah yarattığı her hastalığın ilacını (tedâvî usûlünü) da mutlaka yaratmıştır. Bunun tek bir istisnası yaşlanmak yani ihtiyarlıktır. Her hastalığın bir ilacı vardır. O ilaç o hastalığa uygulanırsa Allah'ın izni ile şifa bulur.” [1]

Müslüman tabip ve eczacılar bu hadisleri esas ve ilk hareket noktası olarak kabul edip çalışmalarını sürdürmüş ve bu doğrultuda büyük ilerlemeler kaydetmişlerdir. Öncelikle bu hadislerde hastalıkların ampirik tıbbî usullerle tedâvî edilmesi gerektiği vurgulanınca başka usuller bir tarafa bırakılmıştır. Sihir, efsun ve eski cahili alışkanlıklar terkedilerek tamamen ampirik usuller geliştirilmiştir. Özellikle İslâmî naslarda Kur'an ve sünnette sihir ve benzeri tedâvî usullerinin yasaklandığı, kâhin ve sihirbazlara gidilmesinin İslâm inancını zedeleyeceği belirtilince Müslümanlar ister istemez ilme dayalı tecrübî usulleri tercih etmişler, bu da ilmin gelişmesine en büyük yardımcı olmuştur. Hadiste “Allah'ın, yarattığı her hastalığın ilacını da muhakkak yaratmış

olduğu” vurgulanınca Müslüman tabip ve eczacılar karşılaştıkları her tıbbî olay ve teşhis ettikleri her hastalığın bir ilacını bulmanın gayreti içinde olmuşlardır. Bu da İslâm’da hem tıbbın hem de eczacılığın gelişmesini sağlamıştır. Ayrıca “her hastalığın bir ilacı vardır” demek, yukarıda ifade ettiğimiz gibi, Müslümanların sihir ve benzeri şeylere iltifatlarının tamamen ihtimal dışı bırakıldığının en önemli işareti olmuştur. Her hastalığın da tedâvisinin mümkün olduğuna olan inanç ister istemez tabip ve eczacıları tabiattaki bütün bitki ve mineralleri araştırmaya sevk etmiş ve bu duyguyla tıbbın gelişmesi sağlanmıştır.

İslâm’ın Arap yarımadasının dışına çıktığı dönemlerin başlamasıyla her konuda olduğu gibi tıp alanında da büyük gelişmeler görülmeye başlamıştır. Hz. Peygamber devrinden sonra gelişen İslâm fetihleri ve özellikle ilk fethedilen yerlerin Irak ve İran bölgelerinin olması ilk ciddi yabancı temasların gerçekleştiği bölge olarak göze çarpmaktadır. İslâm’ın ilk yayılış yıllarında Hz. Ömer devrinde 17/638 yılında fethedilen İran’ın o dönemde uzun yıllardan beri etkisini sürdüren önemli bir tıp merkezi olan Cündişapur şehri idi. İslâmın zuhur edeceği döneme yakın asırlarda, Bizans’ta hüküm süren Hıristiyan taassubu karşısında miladi V. asır’da Yunan kültürünün devam edegeldiği Harran ekolünden İran’a sığınmak mecburiyetinde kalan Nasturî tabipler Cündişapur’da toplanmış, Pers İmparatoru II. Şapur’un himayesine girmiş ve Yunan tıbbını burada devam ettirmişlerdi. Müslümanların Sâsânî Devleti topraklarını fethetmelerinden sonra ilk karşılaştıkları tıp merkezi olarak bilinen bu şehir Medain’in hemen doğusunda Hemedan ile Sus şehirleri arasında bulunuyordu. Perslerin bölgedeki egemenlik ve yönetimine rağmen burada bir Nasturî tıp akademisi vardı. Bu akademi Galenos ve Hippokratos gibi Grek tabiplerinin eserleri okutulurdu. Cündişapur, Suriyeli, Nasturî, Hindli, Yunanlı ve Perslerin, Hristiyan ve Hinduların bir araya geldikleri ve özellikle I. Hüsrev Anuşirvan el-Âdil zamanında felsefe ve tıp ilimlerinin okutulduğu bir ilim merkezi olmuştu. Aynı zamanda kendisine özgü bir tıp geliştiren Cündişapur bütün bölgenin ihtiyacını karşılıyor ve burada yetişen tabipler kendi ülkelerine dönüp hizmetlerini sürdürüyorlardı. O gün yazılı olan tıp eserlerinden teorik bilgi okunduğu gibi Cündişapur’daki hastahane pratik bilgiler elde ediliyor ve bunların birleştirilmesiyle o günün şartlarına göre mükemmel sayılabilecek bir bilgi düzeyine ulaşıyordu. Özellikle II/VIII. yüzyılın sonlarında başlayan tıbbî araştırmalar bu iki Grek tabibin ve Cündişapur’lu Buhtişû’ ailesinin katkılarıyla Müslüman tabiplerin önü açılmış ve muazzam gelişmeler meydana gelmişti. Cündişapur, Huzistan’ının Şahabad kasabası yakınlarında eski bir ilim merkezi olarak bilinmektedir. Buhtişû (veya Buht Yuşû’) ailesi mensupları ile Huneyn İbn İshak (Johannitius) ve benzeri diğer mütercimlerin Grek tıbbından yaptıkları tercüme ilk tercüme olarak kabul edilmektedir.

Müslüman tabipler bu tıp merkezinden yeterince yararlanmış ve burada yetişen Müslüman olmayan tabiplerden ders okumuşlardı. Buna dayanan bazı kimseler, Müslümanların tıp bilgisini Pers ve Greklerden aldıklarını iddia etmek istemişlerdir. Ancak olayı tetkik eden her insafli ilim adamı bunun bir etkilenme ve tamamen nakilden çok, bir ilk tanışma ve çok cüz’î bir bilgi alımından ibaret olduğunu görecektir ve İslâm tıbbının gelişmesinin buna bağlı olmadığını kabul edecektir. İslâm I-II/VII-VIII.Yüzyıllarda tarih sahnesine çıktığında yeryüzünde tıp genellikle efsun ve sihirden ibaret idi. Eski Grek tıbbı tamamen unutulmuş ve birkaç tabibin kitâbında mahsur kalmıştı. İşte İslâm tıbbı bu eski bilgileri yeniden canlandırıp ihya ettiği gibi bu kısıtlı bilgileri çok iyi değerlendirmiş ve ileride bütün dünya tıbbını etkileyecek yeni bir bilgi ve keşifler, tıpta çığır açıcı bilgiler ortaya koymuştur.

Dünya Medeniyet Tarihinde derin izler bırakan Mısır, Mezopotamya, Grek, Çin ve Hind Medeniyetlerinin etkili olduğu dönemlerden sonra, insanlığın sahip olduğu bu günkü medeniyetin temellerini oluşturan İslam Medeniyetinin etkisi diğer medeniyetlere göre farklı ve daha derin olmuştur. "insanın bilmediğini kendisine öğreten" ilahi bilginin dünyaya taşıyıcıları olan peygamberlerin insanlığa öğrettikleri ve verdikleri bilgiler, medeniyet tarihinin son halkası olan İslam ve dolayısıyla vahiy medeniyetini oluşturmuştur. Artık vahyin ardının kesilmesi ve Hz. Peygamber'den sonra başka bir yol göstericinin gelmeyeceği gerçeği bilindiğinden insanlar bu bilginin ışığında dünya hayatının sonuna kadar yaşayacakları hayatlarını daha rahat ve daha güzel geçirmek için sahip oldukları medeniyetlerini geliştirmiş ve her gün bunun üzerine yeni bir halka daha eklemeye çalışmışlardır.

İslam'ın ilk dönem fetihlerden sonra Önasya ve Kuzey Afrika'ya yayılması yeni kültürlerle tanışmasını sağlamış olduğunu yukarıda ifade ettik. İslam'ın özündeki "ilmi teşvik" ile bu bölgelerdeki ilmi düzeyler birleşince muazzam bir ilmi inkişaf başladı. İlk dönemlerdeki Kur'an ilimlerini öğretme programları İslam dünyasında büyük gelişmelerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. İlk öğretilen bilgiler ikinci bir adımı gerektirdiğinden ikinci adım önemli bir hedef olmaktaydı. Bundan dolayı da ilmî alandaki gelişmeler son derece hızlı olmuştur. İşte bu hızlı gelişme İslam Medeniyetinin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

İslam Medeniyeti önceleri tefsir, hadis, hukuk (fıkıh), kelam, felsefe ve mantık ilimleri ile başlangıç yaptıysa da daha sonra dil, edebiyat, matematik, astronomi, astroloji, fizik, kimya, sosyoloji, müzik, sanat, mimarlık, tıp ve eczacılık alanlarında o gün için ulaşılabilecek en üst noktaya ulaşmış ve bugün teknoloji alanında artık dünya medeniyeti nasıl zirvesinde ise, o gün de İslam Medeniyeti bütün bu ilimlerde zirvesine ulaşmıştı.

Medeniyetin temeli olan kitap yazımını kolaylaştırmak için daha ilk dönemlerde Bağdad'ta 178/794 tarihinde ilk kağıt fabrikası kurulup ilim adamlarının önemli bir ihtiyacı karşılanmıştı. Müslümanlar bu tarihten itibaren kağıt imalatını gerçekleştirmiş ve bunu önce Bağdad'tan Endülüs'e kadar taşımış ve daha sonra bizzat Beytü'l-hikme'nin Bağdad'ta geliştirdiği ilmi çalışmalara paralel olarak İslam dünyasının her tarafına yaymışlardı. İşte bundan dolayı neredeyse her köşe başında bir kütüphane vardı. İlk dönemlerden beri kütüphanelerin katalogları yapılmıştı. Bağdad'tan Kurtuba'ya ve oradan Semerkand'a kadar bütün şehir merkezlerinde sayısız kütüphanelerin ve binlerce ilim adamının onbinlerce öğrenci okuttuğu herkes tarafından bilinmektedir. Beytü'l-hikme içinde ve dışında yetişen ilim adamlarının en meşhur olanlarından Huneyn İbn İshak başta olmak üzere Sabit İbn Kurre, Muhammed İbn Musa el-Harezmi, el-Battânî, Ebu Bekr er-Râzî, Ebu'l-Vefâ el-Buzcânî, İbn Sinâ, el-Birûnî, ez-Zehrâvî, İbn Zühr ve İbn Rüşd ve sayamayacağımız kadar çok ilim adamı bütün dünyayı aydınlatacak ilmi çalışmalarını gerçekleştirmişti.

İlk fetih yıllarında Cündişapur'un önemli bir tıp merkezi olduğunu söylerken bu önem o günkü şartlara

göre idi. Yoksa İslâm'ın hicri III. ve IV. yüzyıllarda ulaştığı tıbbî bilgi düzeyi hiçbir zaman fetih öncesi Cündişapur tıp bilgisiyle kıyaslanmayacak kadar üstün ve ileri düzeyde bir bilgi idi. Abbâsî ailesinin yönetimi ele almasından sonra yeni başkent "Medinetü's-Selâm" Bağdad'ta her türlü ilmi faaliyet büyük bir süratle başlamıştı. Bu ilmî faaliyetlerin başında gelen tıp alanındaki çalışmalar Cündişapur'da tanınan ve bilge yetiştiren bir aile olarak Buhtişû' ailesi ile hız kazanmıştı. Bu aileden gelen Cebrail İbn Buhtişu' ve ahfadının uyguladıkları tedavi yöntemleri ve yazdıkları eserler İslam tıbbının ilk ürünlerini oluşturmaktadır.

Harun er-Reşid devrinden el-Mütevekkil devrine kadar yaklaşık elli yıl müddetle Abbâsî saraylarında büyük bir itibar görmüş, dönemin önemli tabip ve mütercimlerinden ders okumuş meşhur bir tabip de Yahya veya Yuhanna İbn Maseveyh'tir. Kırk kadar eserin müellifi olan İbn Maseveyh Abbasî tıbbının ilk dönemdeki gelişmesinde önemli rol alan ve aynı zamanda Beytül-hikme'nin idarecilerinden birisi idi.

Diğer taraftan İslam tıbbının büyük öncülerinden birisi olan Huneyn İbn İshak'ın eserleri de Batı tıbbını büyük ölçüde etkileyen eserlerdir. Onun *el-Mesâil fi't-tıbb* adlı eseri oryantalist Whittler tarafından neşredilmişti. Eser ayrıca *Kitâbu'l-medhal ile't-tıbb* adı ile Rufino tarafından Latince'ye tercüme edilerek 1487 yılında Venedikte ve 1497 yılında da Leibzig'te yayınlanan bir eseri daha vardır. Ayrıca *Joannitii İsağoga in Parvam* adıyla bir başka tercümesinin Argenterati'de 1534 yılında yayınlandığı bilinmektedir. Sonra Prof. Godhalf eseri Almanca'ya çevirerek yeni bir edition qritikle 1913 yılında Leiden'de yayınlandı. Daha sonraları bu eser, E.T.Wittington tarafından İngilizce'ye çevrilerek yayınlanmıştır.

Huneyn'in *Aşr makalât fi'l-ayn* adlı eseri de oftalmoloji alanında önemli bir çalışma olup Latince'ye iki kez tercüme edilmiştir. Birinci tercüme Demeterios müstear ismiyle Sicilyalı bir ilim adamı tarafından Huneyn'in adı gizlenerek *Galenı Liber de Oculis* adıyla yapılmış ve 1541 yılında yayınlanmıştır. İkinci Tercüme ise mütercim Kostantinos Afrikanos tarafından yapılmış olup 1515 yılında *Liber de Oculis* adıyla yayınlanmıştır. [2] İslâm tıp tarihinde ilk defa göz hastalıkları ile ilgili olarak müstakil eser yazan tabip, Huneyn İbn İshak olmuş ve onun yazdıklarını Ali İbn İsa el-Kehhâl'in *Tezkiretü'l-kehhâlîn* ile Ammar el-Mavsilî'nin *Kitâbu'l-muntehebât fi'limi'l-ayn ve'l-hadîd* adlı eserleriyle geliştirerek göz hastalıkları alanında İslâm tabiplerinin zirveye ulaşmalarını sağlamışlardır. Migren ile göz hastalıklarının ilişkisi konusunda önemli tespitler yapan Müslüman tabipler bu alanda büyük başarılar elde etmiş iken bâtili tabipler bu düzeyin çok gerisinde kalmışlardır. Müslüman tabipler bu konuda büyük bir itina göstermişlerdir. Özellikle İbnü'l-Heysem'in optik alanındaki buluşları tıbbın bu şubesini bir hayli geliştirmiş bulunmaktadır. *Kitâbu'l-Menâzir* müellifi İbnü'l-Heysem'i olduğu kadar İslâm dünyasını da bu alanda şöhrete kavuşturmuş ve asırlar boyunca onun özellikle optik ile ilgili görüş ve tesbitleri aşlamamıştır. Onun ortaya koyduğu bilgiler kendisinden sonra gelen bütün ilim adamlarını etkilemiş ve onlara kaynaklık etmiştir.

el-Kindî: İslâm dünyasında bu ilmî gelişmelere ilk imza atanlardan birisi olan el-Kindî'nin ilim hakkındaki düşünceleri gerek İslam dünyasını ve gerekse Batı dünyasını etkilemiştir. Onun en bariz yönü

özellikle felsefe ile ilgili yazdığı eserlerinde, felsefe, akli ilimler ve İslâm ahkâmı arasında uzlaşmanın yollarını aramasıdır. Daha çok Neo-Pisagorcu olarak bilinen el-Kindî matematiğe büyük önem verip bütün ilimlerin temelini olduğunu ileri sürer. Ayrıca felsefe ile matematik arasındaki ilişkiler üzerinde çok durmuş, matematiğin felsefeye giden yol üzerindeki köprü olduğunu ifade etmiştir. Bundan dolayı da Avrupa Rönesansının önde gelen ilim adamlarından ve düşünürlerinden olan Gerolamo (Geronimo) Cardano (1501-1576) el-Kindî'yi dünya ilim tarihinin en önde gelen oniki şahsiyetinden birisi olarak saymaktadır.

El-Kindî genellikle maddi yani fizikî etkenlerin insanın ruh ve duygularında meydana getirdiği etkinin ölçüm ve değerlendirmesinin yapıldığı ilim olarak tarif edilen psikofizyoloji ilminin öncüsü kabul edilir. O bu bilimin tıbbın bir kolu olduğunu söyler, hastalığın özelliği ve hastanın üzerindeki şiddetini tespit edip bunun verilecek ilaçların dozlarıyla aralarında bir ilginin bulunduğunu ispat eder. Ayrıca hastaya uygulanacak ilaçların hastanın bünyesinde meydana getireceği olumlu veya olumsuz etkinin ölçülebileceğini düşünür. Bu düşüncesiyle de bilimsel psikofizyoloji ilminin temellerini atar. İlaç verildikten sonra da bunun hastanın üzerindeki etkisi vücutta meydana gelen değişiklikleri ölçmeye çalışan el-Kindî, bunun usullerini tespit eder. Böylelikle duyumlarla bunlara sebep olan uyaranlar arasındaki etkilenme ve ilişkileri araştırma imkan ve yolunu bulmuştur.

Böylece el-Kindî, tıp ve eczacılık ilimleri arasında önemli bir bilim dalı olan psikofizyoloji ilminin kurucusu olduğu görülmüştür. El-Kindî bu eser ve buluşlarıyla kendisinden sonra gelen Müslüman olsun veya gayr-i Müslim olsun bütün tabipleri etkilemiş ve onlara kaynaklık etmiştir. El-Kindî'yi okumayan ve ondan yararlanmayan ilim adamı azdır.

er-Râzî: III./IX. yüzyılın sonu ile IV./X. yüzyılın başında yetişmiş o günkü İslâm dünyasının en büyük filozof-tabiplerinden birisi olarak kabul edilen ve Avrupalıların "R h a z e s" veya "A l b u b a t o r" diye isimlendirdikleri Ebu Bekir Muhammed ibn Zekeriyya er-Râzî (251-313/865-925) tıp, eczacılık, kimya, matematik, astronomi, mantık, felsefe, psikoloji, ahlâk ve musikî alanlarındaki eserleriyle büyük bir şöhrete kavuşmuştur. Aynı zamanda iyi bir edip ve şairdi. İşte bundan dolayı George Sarton onun yaşadığı asra "**er-Râzî asrı**" adını vermiştir. Er-Râzî ilim, akıl ve vahiy arasında mükemmel bir denge kurmasıyla tanınmış bir filozof tabiptir. Er-Râzî, kimya ve felsefe sahaslarındaki çalışmalarından çok, tıp ile ilgili eserleri ile tanınmıştır.

Er-Râzî'nin en önemli eseri olan *el-Hâvî fi't-tıbb*,^[3] tıbbın muhtevası, kapsamı, içeriği anlamına gelip ortaçağ boyunca doğu ve batı tabiplerinin en büyük müracaat kaynağı olmuş bir eserdir. Hippokratès ve Galenos'tan beri gelen bütün tıbbî bilgileri ele alıp gözden geçiren ve bunlara yeni bilgi ve binlerce klinik olayın sonsuz deneyimlerini ilave ederek dünya çapında cildler dolusu muazzam bir tıp ansiklopedisi özelliğini taşıyan bu eseri meydana getiren er-Râzî haklı olarak bu eseriyle bilinen şöhretine kavuşmuştur. Kendisinden önce yaşayan bütün Müslüman ve Müslüman olmayan tabiplerin bilgi ve tecrübelerinden yararlanmakla birlikte kendi kişisel bilgi ve deneyimlerini bunlara ekleyerek bir çok önemli neticeye varan er-Râzî'nin bu eseriyle pratik tıp alanında kendisinden önceki bilgileri değerlendirerek bunları aşan bir filozof tabip olduğu açıkça görülmektedir. Bu eserle birlikte onun ve öğrencilerinin günlük klinik kayıtları günümüze kadar ulaşmıştır. Bu

kadar muntazam bir şekilde arşivlenmiş ve bize kadar intikal ettirilmiş olan bu bilgiler er-Râzî'nin ilmi ciddiyetinin önemli bir yansımasıdır.

Burada son derece vazih bir şekilde görüldüğü gibi ondokuzuncu yüzyıla, sanayi devrimine gelinceye kadar Avrupa Tıp Fakültelerinde Müslüman tabiplerin eserleri okutuluyordu. Bundan dolayı da Avrupa tıbbını etkileyen bir çok tabibimiz olmuştur. Burada görüldüğü gibi örneğin er-Râzî yaptığı çalışma ve yazdığı eserleri ile dünya tıp tarihinde ayrı metod ve usuller geliştirmiştir.

Er-Râzî ilk defa hayvan bağırsaklarından imal edilmiş ameliyat ipliklerini kullanmış, cerahatlerde, derin yaralarda fitil uygulamasını gerçekleştirmiş, çocuk ve kadın hastalıklarından söz etmiştir. Eski Grek tıbbında çocuk hastalıkları genellikle kadın hastalıklarının içinde ele alınıyordu. Ama çocuk hastalıkları ile ilgili ilk çalışma er-Râzî'nin bu konu ile ilgili çalışması olduğunu görüyoruz. Çiçek ve kızamık hastalıkları hakkında er-Râzî'nin yazdıkları üzerine bugün bile yeni bir bilgi eklenmiş değildir. Gerçekten o, çok farklı yaklaşımlarla farklı hastalıklara dair yazdığı eserler arasında, özellikle *Kitabu'l-hasbe ve'l-cüderi* adındaki çiçek ve kızamık hastalıkları ile ilgili eseri tıp tarihimizin en önemli çalışma ve kaynaklarından birisidir.

Tıp tarihinde ilk müstakil anatomi ve aynı zamanda canlı varlıkların organ ve dokularının niteliklerini ve işlevlerini inceleyen bir tıp dalı olarak fizyolojiyi konu alan *et-Tıbbu'l-Mansûrî* er-Râzî'nin hacmi küçük fakat önemi ve ilmi içeriği büyük bir eserdir. Ayrıca onun *et-Tıbbu'r-rûhânî*, *Kitâbu Taksimi'l-ilel*, *Taksimu'l-emrad*, *Kitâbu'l-Fahir fi't-tıbb*, *Ahlâku't-tabîb* ve *Menâfiu'l-ağziye ve def'u madârriha* gibi eserleriyle onlarca önemli eseri vardır. Yine o, tıp alanında bir kısmı sonradan Latince'ye tercüme edilen bir çok el kitabı özelliğini taşıyan ve *Risale* diye adlandırılan küçük hacimli ama değerli eserler ve makaleler yazmıştır. [4]

Er-Razi, aynı şekilde ameliyatlarda solunum yoluyla anestezi yapıyor ve bu maksatla hasta derin bir uykuya dalsın diye ona haşhaş vb. uyutucu ilaçlar veriyordu. Cinsel uzuvlardaki hastalıklarla cinsel temaslardan bulaşan hastalıklar hakkında bilgi vermiştir. Ayrıca göz ameliyatları yapan, kulak burun boğaz ve göz hastalıklarında bir çok hususu ilk defa dile getiren ve bu konuları yine ilk defa ele alan tabibin o olduğu görülmektedir. Bunun için de bu gibi tıbbî meselelerde dünya tıp tarihinin ilk mucidi kabul edilir. Er-Râzî tamamen ampirik metotla hareket ettiği için maymunlar üzerinde denemeler yapmış ve asla insanların kobay olarak kullanılmalarına rıza göstermemiştir. er-Râzî'ye göre tabip, hayvanları kobay olarak kullanmalı ve insanlar üzerinde asla deneme yapmamalıdır.

Ayrıca er-Râzî, sahip olduğu kimya bilgisini tıpta uygulayan ilk tabiptir. Damıtma yöntemini kullanarak ilaç yapmayı gerçekleştirmiş ve ilaçları, mineral, bitkisel ve biyolojik olarak üçe ayırmıştır. O, kimyevî değil, daima nebatî (bitkisel) ilaçların kullanılmasını sağlamış ve diyet kitapları yazdığı gibi hastalar için çeşitli yemek tarifleri içeren eserler telif etmiştir. Onun meşhur tedavi usulü bu gün de aynen uygulanmaktadır: "Gıda ile tedavi etmek mümkün olduğu müddetçe ilaç ile tedavi edilmez. Basit (tek terkipli) ilaçla tedavi mümkün

olduğu müddetçe mürekkep (kompoze) ilaçla tedavi edilmez. Tedavi hastalığın ilk günlerinde olmalı ki hastalık kontrolden çıkmadan giderilebilsin” der.

Yine bugün er-Râzî'nin geçerliliği olan bazı tespitleri vardır: O, hastalıkları üçe ayırır: Birincisi kesin olarak tedavi edilebilen günü birlik baş ağrıları ve geçici sıtmalar ve ateşlenmeler. İkinci grup hastalıklar tedavi edilmekle geçebilen fakat tedavi edilmezse müzminleşip tedavisi imkansızlaşabilen hastalıklar, üçüncüsü ise, kanser, cüzzam vb. hastalıklar olup tabip genellikle bunlar karşısında çaresiz kalır. Buna göre er-Râzî o dönemde kanser hastalığını tanımakta ve tedavisinin mümkün olmadığını bilmektedir. Yine er-Râzî koruyucu hekimlik ile ilgili önemli tespitler yapmıştır.

Er-Râzî'nin önemli buluşlarından birisi de pastil şeklindeki göz ilacıdır. Meyve sularının veya benzeri şurupların buğulama yöntemiyle pişirilerek elde edilen ve her zaman hastanın yanında taşıyabileceği haplar er-Râzî'nin İslâm tıbbına kazandırdığı önemli bir buluştur. Ayrıca hastaların ilaç alırken daha rahat bir şekilde kullanabilecekleri ve tiksinsenmeden kolaylıkla yutabilecekleri hoş koku ve lezzette imal ettiği droglarla ün kazanmıştı. Bu hapların dış kabuğunu şekerli ve kaygan maddelerle kaplayarak meyve suları, bal, şeker ilave ederek yapıyor ve bunları önce kaplarda kaynatıp sonra mermerler üzerinde soğutarak tablet şeklinde kesip hazırlıyordu. Böylece yutulmaları kolay olan bu haplar hastaların hoşuna gidecek koku ve lezzetleri de ihtiva etmekteydi. Ayrıca er-Râzî, kalbi ve kan deveranını rahatlatıcı ilaçlar bulmuştur. Hastalığın teşhis edilmesinde idrar ve nabzın büyük bir öneme sahip olduğunu ifade ederek bu konuda da ayrı bir başarı sağladığı bilinmektedir. O Klinik tıbbın önde gelen bir ismi olarak kabul edilir. Teorik tıpta İbn Sina'nın üstünlüğü nasıl tartışılmaz ise, er-Râzî'nin de klinik tıbbında ve tecrübelerle dayanarak tedavi yapması ile ilgili üstünlüğü tartışılmaz bir husus olarak görülmektedir.

Dünya tıp tarihinde önemli bir mevkiye sahip olan er-Râzî gerçekten tıbbın en büyük üstatları arasında yer almayı hak etmiş bir tabip ve ilim adamıdır. Onun eserlerinin asırlarca Avrupa tıp fakültelerinde okutulması, hatta ondokuzuncu yüzyıla gelinceye kadar bu eserlerin Batı üniversitelerinde ders kitabı olarak kabul görmesi, İslâm tıbbı ve İslâm Medeniyeti'nin bir başarısı olduğu gibi aynı zamanda bugünkü Avrupa ve bütün Batı Medeniyeti'nin öncülüğünü İslâm Medeniyeti'nin yaptığının önemli bir başka kanıtıdır. Ondördüncü yüzyıldan itibaren Avrupa'nın muhtelif merkezlerinde Latince ve diğer batı dillerine tercüme edilerek yayılan Müslüman tabiplerin eserleri Avrupa tıbbının gelişmesinde ve rönesans'ın ortaya çıkmasında ne kadar büyük bir rol oynadığı gayet açık bir şekilde görülmektedir. Bu durum bugün de bir çok batılı araştırmacı ve ilim adamı tarafından da itiraf edilmektedir.

İşte bunun için ilim dünyası şu kanaate varmıştır: “Tıp, dünyada tamamen ölü iken onu Galenos diriltmiş, dağınık ve parçalanmış iken er-Râzî onu derleyip tasnif etmiştir.” Ancak sadece tasnif değil tıbbı büyük katkılarda bulunmuştur.

Ali İbn Abbâs el-Ahvâzî : Bağdad'ta yetişmiş, bu önemli ilim ve kültür şehrinde görev yapmış büyük tabiplerden birisi de Ali İbn Abbâs el-Mecûsi el-Ahvâzî idi. Tıp ile ilgili ilk çalışmalarını Şiraz'da yapan Ali İbn Abbâs Bâtılı ilim adamları tarafından "H a l y A b b a s" diye isimlendirilmektedir. Bağdad'a gelip yerleştikten sonra Büveyhilerin ve özellikle Adududdevle'nin hizmetinde bulunmuştu.[5] Onun asıl şöhrete kavuşmasına sebep olan kendisinin hayatta yaptıklarından daha çok vefatından sonra büyük bir üne kavuşmasını sağlayan dev eseri "*Kâmilu's-sinâati't-tıbbiyye*"dir. Ali İbn Abbâs'ın dünya tıp tarihi içindeki önemli yerini sağlayan bu dev eser emiru'l-umera Adududdevle adına telif edilip ona takdim edildiğinden aynı zamanda "*el-Kanunu'l-Adûdî fi't-tıb*" yahut "*el-Kanunu'l-melikî*" adıyla da anılmaktadır. İbn Sina öncesi psiko-terapi ile tedâvî yöntemi üzerinde durmuş ve bu alanda büyük bir başarı kazanmıştır. İbnü'n-Nefis'ten önce küçük kan dolaşımını hatırlatacak ip ucu mahiyetinde bilgiler vermiş ve kalbin kasılması ve kan pompalaması hakkında ilk bilgiyi veren tabip olmuştur. Aynı zamanda atar ve toplar damarlar arasında kılcal damarlardan sözedilen ve atardamarlar ile kılcal damarlar arasında materteriyol adı verilen geçiş damarlarının varlığını ilk defa tespit eden tabip Ali İbn Abbâs olmuştur. İşte bu şekilde gayet mükemmel, açık, tertipli ve insicamlı ilmi bir tasnifle yazılmış "*Kâmilu's-sinâati't-tıbbiyye*", aynı zamanda tıp fakülteleri ve öğrencileri içinde sorulu cevaplı özellikte sunulmuş ve ondan yeterince istifade edilmiş dev bir eserdir.

El-Kanunu'l-Adûdî İbn Sina'nın eseri *el-Kanun fi't-tıb* yazılıncaya kadar İslâm dünyasının en çok ilgi çeken eseri olmuş fakat İbn Sina'nın eserini yazmasından sonra kitleler İbn Sina'ya yönelmişlerdir.[6] Genellikle *el-Kanunu'l-Adûdî* uygulamalı tıp alanında daha başarılı, *el-Kanun fi't-tıb*, ise teorik alanda daha üstün kabul edilir.

Kâmilu's-sinâati't-tıbbiyye'nin Latince çevirisinin yanında İbranice[7] ve Türkçe tercümelerinin de olduğu bilinmektedir. Bursa Kütüphanesi no: tıb/2'de kayıtlı bir Türkçe tercümesi vardır. Ancak bu tercümenin eserin tamamının bir çevirisinden daha çok bazı bölümlerinin bir çevirisidir. Eserin ikinci cildinin üçüncü makalesinin 34. bölümüyle ve dördüncü makalesindeki ülserler, çiçek ve kızamığa dair bilgilerin tamamı ile beşinci makalenin bir kısmının tercümesidir. Bazı bilim adamlarınca, XV. yüzyılın başında tercüme edildiği ifade edilen çevirinin, dili, imlası, kağıdı ve yazısı göz önüne alınarak, XIV. yüzyıldan daha önce yazıldığını iddia edenler de vardır.

Hüseyin Çelebi Kütüphanesi no: 819'da kayıtlı Türkçe yazma da aynı şekilde eserin bir kısmının tercümesi olup 51 varaktan ibarettir. Bu çevirinin 1a-40b varakları arasındaki kısmı eserin ikinci cüz'ünün üçüncü makalesinin tercümesi olup ateşli hastalıklar ve vücutta meydana gelen şişmeler ve bunların tedâvî yöntemleri ile ilgilidir. Son on varaklık kısmı ise bedeninin dış kısmında meydana gelen hastalıkların tedâvîsi ile ilgili olan bölümün tercümesidir. Bazı araştırmacılar[8] bu çevirinin Bergama kadısı tarafından tercüme edildiği söylüyorlarsa da bu yazma içinde böyle bir kaydın olmadığı görülmektedir.[9] Ancak bu yazmanın ilk ve son varaklarında bir temellük kaydının dışında bir mütercim adının geçmediği de gayet açıktır. Kitâbın mülkiyeti Fatih devri ümerasından Timurtaş Bey oğlu Umur Bey'e ait olduğu görülmektedir. Bu mülkiyet kaydından dolayı eserin onun adına tercüme edildiği zannedilmiştir. Ayrıca bu Türkçe çevirinin Aydınoğlu Umur Bey

adına yapıldığı ileri sürülüyorsa da[10] bu bilginin hiçbir dayanağı yoktur. Bu iddiaya sahip çıkanlar muhtemelen yazmanın maliki Timurtaş Bey oğlu Umur Bey ile Aydınoğlu Umur Bey'i karıştırmışlardır. Sonra her iki Umur'dan herhangi biri adına tercüme edildiği de söylenemez. Zira yazmada böyle bir ithaf kaydı da mevcut değildir.

İşte bu gibi eserlerin tercüme edilmiş olması Osmanlı tıbbını derinden etkilemiş ve yapılan te'liflere kaynaklık etmiştir. Osmanlı tıbbının gelişme devrinde bu çevirinin yapılmış olması Osmanlı tıp kaynaklarının neler olduğunu ortaya koyması açısından da önem arzeder.

Ali İbn Abbâs'ın bu eserinin yanı sıra *Mudâvâtu'l-emrâd bi'l-edvîyeti'l-müfrede* ve *Risâle fi'l-fasd* gibi eserleri daha vardır.

İbn Sina: İslam tıbbının en büyük üstatlarından birisi olan dördüncü/onuncu yüz yılın son çeyreği ile beşinci/onbirinci yüzyılın ilk çeyreğinde yaşamış meşhur filozof-tabip Ebu Ali el-Hüseyn İbn Abdullah İbn Ali İbn Sina (370-428/980-1037) olup İslâm ve Batı dünyasının en meşhur tabiplerinden birisidir. Yaşadığı dönemden günümüze kadar bir çok müellif onun hakkında uzun uzun yazılar yazmış ve onu dünyaya tanıtmışlardır. İbn Sina'nın çalışmaları İslam tıbbını geliştirdiği gibi Avrupa tıbbı ve kendisinden sonra gelen bütün müslüman tabipleri de derinden etkilemiş olduğu gayet açıktır. Onun meşhur eseri *el-Kanun fi't-tıbb* dünya tıp tarihi ve hatta genel ilimler tarihi içinde en ilmî eserlerden birisi kabul edilmektedir. Zira on asır önce yazılmış ve yazıldığı günlerde daha bir çok ilmi buluş ve inkişafın, bugünkü teknolojik gelişmelerin olmadığı bir dönem olmasına rağmen hala önemli bir müracaat kaynağı olarak görüldüğüne göre gerçekten en ileri düzeydeki ilmi seviyesini koruyor demektir. Bugün bütün tıbbî birikimin bu kadar ilerlemiş olmasına rağmen eğer hala *el-Kanun*'da bir çok hastalık için ön görülen tedavi usulleri geçerli ise, bu eserin kolay kolay aşilamayacağını göstermektedir. Özellikle çağımızda artık neredeyse tamamen bitkisel ilaçlara dönüldüğü bir dönemde bu eserin değeri daha çok artacaktır.

El-Kanun fi't-tıbb İbn Sina'nın tıp tecrübesinin sonucu olup fevkalade zekasının önemli bir ürünüdür. Bir tıp eseri olmasının yanı sıra aynı zamanda müellifin muazzam bir kültürel bilgi birikimini yansıtan bir eserdir.[11] İbn Sina tedavi anlayışı itibariyle natürel bitkilerin kullanımından yana olup dolayısıyla natüralisttir. İbn Sina bu dev eserinde kendisinden daha önceki dönemlerde yaşayan tabipler tarafından tarifi net olarak yapılmamış olan enfeksiyonun tam bir tarifini yapmıştır. İbn Sina mikropların hangi ortamlarda ve nasıl ürediğine dair olarak sıtma ve malarya gibi hastalıkların bataklık ve sazlık alanlarda daha çok görüldüğünü anlatması önemli bir gelişmedir. Bugünkü tıp söz konusu hastalıkların sivrisinek aracılığıyla bulaştığı tespitine önemli bir zemin hazırlamış ve kaynaklık etmiştir. Aynı şekilde farelerin veba hastalığına sebep olduğunu teşhis etmesi de vebanın bulaşıcı olduğuna ve bu hayvanın mikrobu taşıyarak yaygınlaştığına işaret etmiş olması da önemlidir.

İşte *el-Kanun fi't-tıbb* tıp kavramlarından ibaret muazzam bir ansiklopedi olarak İslâm tıbbındaki

tahtında yerini almıştır. İslâm öncesi devirde yazılmış tıp eserlerinin tetkiki sonucunda eski bilgiler ile kendisinin buluşları ve ortaya koyduğu çalışmalarını bir araya getiren *el-Kanun fi't-tıbb* eski Yunan ve Hind bilginlerinin eksik ve yanlış yaklaşım ve yorumları düzeltilerek veya yeniden yorumlanarak te'lif edilmiştir. İbn Sina, kendisinden önce gelip de bu alanda eser yazarların verdiği bilgilerden farklı bilgilere ulaşmıştır. O, teorik olarak öğrendiği tıbbî bilgileri hastalar üzerinde gördüğü etkileriyle bu teorik bilgilerini tamamlamıştır. Yani deney ve gözleme suretiyle çalışmalarını sürdürmüş, bir çok alanda kendisinden önce hiç sözedilmemiş konuları gündeme getirmiş ve tıbbı önemli yenilikler getirmiştir. Mesela yüz felci yani paralyze'nin merkezi ve priferik türlerine ayrıldığını buna sebep olarak çok kanlı olmayı belirtmesi orijinal bir bilgidir. Aynı şekilde zatü'l-cenb (akciğer zarı iltihabı) hastalığını benzer hastalıklardan özellikle göğüs boşluğu iltihabı mediastinit'ten ayıran teşhisler koyması, pleurizy (plörezi) diğer adıyla zatü'l-cenb hastalığının belirtileri olan sürekli ateş, derin nefes alındığında hissedilen yan göğüs ağrıları, ani iniş ve çıkışlar gösteren nabız hareketleri, nefes darlığı başlangıçta kuru kuru gelen öksürükler sonra balgamla birlikte bu öksürüğün yumuşamasıdır. Yine zatü'l-cenb, ileri düzeydeki karaciğer sarılığı yani hepatit'e benziyorsa da tamamen ayrı iki hastalık olduğunu ispat ettiği gibi, oftalmolojik alandaki önemli teşhisini trahoma hastalığı ile ortaya koymuş ve bunun tedavisi hakkında önemli bilgiler vermiştir.

Bütün bunların yanısıra İbn Sina'nın verem hastalığının bulaşıcı olmasını tespiti, menenjiti en ince ayrıntılarına kadar tarif edip bu hastalığı ilk defa teşhisi, ayrıca hastalıkların sularla, yiyecek ve toprakla bulaşmasını, bir çok cild hastalıklarını bulup bunların dikkatle incelenmesi gerektiğini ortaya koyması önemli ve büyük tıbbî buluşlardır. Bütün bu buluşlara ek olarak dünya tıp tarihinde ilk defa bir bağırsak solucanı olan ankilostoma (*Ancylostome*) yani onikiparmak bağırsağında meydana gelen hastalığı keşfetmesi İbn Sina'yı tıp tarihindeki üstün mevkiine yükseltmiştir. Bu parazit batı dünyasında ilk defa İtalyan tabip Robenti tarafından bulunduğu iddia ediliyorsa da ondan tam sekiz yüz yıl önce İbn Sina tarafından bulunduğu bir gerçektir. İbn Sina dünya tıp tarihinde önemli bir buluş olan mide ülserinin üzüntü ve sıkıntılardan oluştuğunu ve üzüntülerin doğrudan doğruya mide üzerinde meydana getirdiği etkisinin fizik ve organik olarak iki ayrı nedenle ortaya çıktığını saptadı. Ayrıca yanlış beslenmenin ve organizma sıvılarındaki dengesizliğin sebep olabileceğini bildirdi. Bunun yanında kanser, yani ur (*seratân*) hastalığını teşhis etti. Bu hastalığın teşhisinde geç kalmanın doğurabileceği kötü sonuçları anlattı. Ancak erken müdahale ve cerrahi operasyonlarla dokunun iyice temizlenmesi ve uzantısının biraz daha da ötesinden kesilip alınmasıyla tedavisinin mümkün olacağını ortaya koydu. Ayrıca bu gibi urların beyinde de olabileceğini söylemesi önemlidir. Bunun yanında idrar ve gaita tahlillerini yaptıktan sonra hastalığı teşhis eden ilk tabiptir. İç hastalıklardan oluşan felc ile dış etkenlerle meydana gelen felcin arasındaki farkı yine İbn Sina ortaya koymuştur. Hatta o gün için son derece önemli olan ilaç yapım yöntemlerini ve eczacılığın ilkelerini o belirlemiştir.

Yapılacak küçük çaptaki ameliyatlardan önce kullanılacak bıçağın mutlaka ateşe tutulması gerektiğini anlatan İbn Sina'nın bu görüşü, mikropların yara ile temasını engellemenin mümkün olduğu hususunu anlatmaktadır. Aynı şekilde ameliyatı yapacak kimsenin sinirleri ve kasları iyi tanınması gerektiğini dile getirir. Yaraların tedavisinde öncelikle kurutulmasını önerir ve şayet yara septik ise bunun dağlama yöntemi ile tedavi edilebileceğini kaydeder. Dağlamada kullanılacak aletin en güzelinin ise insan vücudu ile uyum sağlayan altın

madeninden olmasını tavsiye eder. Ağrıları dinlendirmenin bir yöntemi olarak ağrıyan bölgeye sıcak su uygulaması, hastayı uyutacak müzik parçalarının dinletilmesinin faydalarını anlatır. Kulenc (kulunc/Kolik) ile ilgili yorumu da mükemmel olup, bu hastalığın böbreklerde, kalın bağırsaklarda ve safra kesesinde ortaya çıkan türlerinden sözetmesi önemli buluş kabul edilmektedir.

Kadın hastalıkları ve idrar yollarında oluşan kanser türleri ile ilgili ele aldığı konular da önemlidir. Melankoli hastalığının korku, yalnızlık arzusu, baş dönmesi gibi belirtilerle ortaya çıktığını tespit eden İbn Sina psikoterapi alanında önemli bir adım atmıştır. Akıl hastaları şok, müzik ve telkinlerle tedavi etmiştir. İbn Sina yeni doğan bebeğin bakımı, göbeğinin temiz tutulması için zeytinyağına batırılmış temiz bir keten bezinin bağlanmasını tavsiye eder. Zeytinyağının bakteriostatik özelliğe sahip olması göbek yarası üzerinde oluşabilecek mikropların yok edilmesi için önemli bir buluş olarak görülür. Bugün antibiyotikler doğumdan sonra bu gibi mikrop kapmalara karşı kullanılırken İbn Sina aynı maksatla zeytinyağı kullanılmasını önerir ki aynı fonksiyonu icra eder. Günümüzde de doktorlar hemen hemen aynı tavsiyeleri yapmaktadırlar. Bin yıldan fazla bir zaman öncesi bir dönemde yapılan bu tavsiyeler tıp adına büyük buluşlardır. Bu ünlü hekim, bugün tıbbın kesin olarak faydasını ısrarla dile getirdiği anne sütünün en mükemmel bir besin olduğunu anlatması önemli bir gelişme idi. Ayrıca kulenc (kavlanç/kulunc) adını verdiği koliklerin çocuklarda karın ağrılarına sebep olduğunu ifade eder. Böyle durumlarda çocuğun karnı hemen yağ ve bal mumu ile ovulur, şayet bulunmazsa o zaman en azından sıcak su ile ovulmalıdır der. Ayrıca çocuklarda sık sık görülen uykusuzluk, iştahsızlık ve nezlelerle boğaz iltihapları ve bağırsak solucanları hakkında bilgi veren İbn Sina bunların tedavileri için de bazı tavsiyelerde bulunmuştur. İbn Sina'nın zehirler ile ilgili yaptığı tasnif de önemli bir buluştur. Zehirlerin bitkilerden, hayvanlardan ve madenlerden geldiğini ifade ederek bunların, natürel, hayvansal ve mineral olduklarını belirtir. İbn Sina insanlığa ve tabiplere civa buharını ilaç olarak ilk defa kullanmayı öğreten tabiptir. O, ilaçla tedavinin yanısıra ruhî tedavi yönteminin önemini anlatır. Sıcak ve soğuk banyolarla tedavinin yanına ılık ve karışık banyoları ilave eden, tedavide damar içi şırıngası ile buz torbası kullanma yöntemi İbn Sina'ya aittir. Cerahatsız yara tedavisi, sıcak sargılarla cerahati durdurmayı gerçekleştiren İbn Sina, daha önceleri kabuk bağlayıncaya kadar şiddetli ağrılar çeken yaraları bu usulle bir gecede iyileştirmeyi becermişti.

İbn Sina, kuvvetli yıllanmış şarabın penisilinle aynı değerinde sterilize edici bir etkisi olduğunu ilk defa ortaya koyan tabiptir. İbn Sina'nın bu buluşu üzerinden asırlar geçtikten sonra bir Fransız tabip olan Bordeaux'lu Masquelier ancak 1959 yılında aynı sonuca varabilmiştir. İbn Sina, yara tedavisinde kuvvetli şarap kullanarak yaraların tedâvî etmiştir. Önceleri yara kabuk bağlayıncaya kadar hasta şiddetli ağrılar çekiyor, haftalar aylar geçtikten sonra iyileşebiliyordu. Ancak İbn Sina bu yaraların kuvvetli şarap ve sıcak sargılarla cerahetlerini durdurduktan sonra bir gecede iyileştirebilmeyi becermiş ve bu alanda ilk uygulamayı yapan tabip olmuştu. İbn Sina yaraların çabuk kabuk bağlaması ve iltihaplanmaması için uygulanan bu yöntemle yaraların cerâhet toplamalarına engel olmayı sağladığı gibi aynı zamanda kimyevî ilaçlar kullanmak suretiyle yarayı azdırmaktan da kaçınmayı tavsiye etmiştir.

Batı tıbbında büyük bir buluş olarak kabul edilen antibiyotiğin, Müslümanların ilk dönemlerden beri

kullandıkları bir ilaç olduğunu söylemek mübalağa olmasa gerektir. İltihap toplamış yaraların tedâvîsinde küf maddesinden istifade edilmiş, çeşitli yerlerden ve merkeplerin koşum takımlarından elde edilerek işlenen küf maddesi ilaç haline getirildikten sonra iltihaplı yaraların tedâvîsinde kullanılmıştır. Hatta çok orijinal bir buluş olarak da boğaz iltihapları küflü ekmeğın yeşilimsi tozunu hastanın boğazına ve bademciklerine bir boru ile üfleme suretiyle tedâvî ediliyordu. Bir tür küf olan antibiyotiğın İslâm tıbbında çok eskiden beri kullanıldığı tabiplerin reçetelerinden bilinmektedir. Aslında bu gibi reçeteler günümüzde bile bir anda bizi ürkütebilir, fakat tıp ilminin bu noktaya ulaşmasına rağmen küf ile iltihapların tedâvî edilmesi bilgisine Müslümanların VIII. ve IX. yüzyıllarda sahip olmaları gerçekten tıbbî bir mucize olarak değerlendirilmesi gereken bir gelişme ve buluştur. Batıda penisilinın küften imal edilmesi olayı ise XIX. Yüzyılda gerçekleşebilmiştir.

Yine İslâm dünyasında özellikle IV./X. yüz yıldan itibaren psikoterapinin fiziksel hastalıklarda da kullanıldığı ve bunun yanında psişik bir tedâvî metodu olarak da öğretildiğini biliyoruz. Müziğın ve namelerin insanlarla hayvanlar üzerinde ayrı ayrı denenmek suretiyle hastayı ne kadar rahatlattığı tesbit edilmiş ve bir tedâvî usûlü olarak o günden itibaren hep uygulanı gelmiştir. İslâm dünyasında ilaçla tedâvî vasıtalarının sürekli dile getirildiği ilk dönemlerden çok daha sonraları bile Avrupalılar hâlâ hayal ve vehimle rûhî ilaçlarla tedâvî yollarını aramakta idiler. Halbuki İslâm dünyasında her türlü maddî ilaca başvurulduğu gibi psikolojik yönden de hastayı rahatlatmak için onu manen ve moral itibarıyla hoş tuttukten sonra çevresini temiz tutmak hoşuna gidecek tarzda düzenlemek, müzik dinletmek ve çok sevdiği kimselerle sohbet etmesine zemin hazırlamak önemli bir tedâvî yöntemi idi.

İbn Sina'nın başağrıları için bir buz torbasının başa konması ve tüberküloz'un tedavisinin gül suyu ve gül şerbeti ile yapılmasını tespit etmekle büyük bir buluş sahibi olduğu kabul edilmiştir. O, afyonun başta analjezik yani ağrı kesici ve hipnotik yani uyku getirici özelliklere sahip olduğunu kaydederek afyonun anesteziye nasıl kullanılacağını anlatır. İbn Sina cerrahi operasyonlarda hastanın ağrı hissetmemesi için afyonu şarap, sarı sabır, Hindistan cevizi veya adem otu diye bilinen mandragora ile karıştırıp içirilmesi yöntemini uygulamıştır. Bu yöntem daha sonraları İslam dünyasının bir çok hastahanesinde de tatbik edilmiş ve bu yöntemi Avrupalılar haclı seferleri sırasında Müslümanlardan öğrenmişlerdir. Özellikle haclı seferlerine katılmış Hugo de Bologna afyon karışımı maddelerden anestezi ilacını öğrenerek uygulayan ilk Batılı tabiptir. İbn Sina ampirik tıbbın yanısıra psikoterapi alanında da önemli bilgi ve etkinliğe sahip bir tabiptir. *El-Kanun fi't-tıbb*'ta İbn Sina'nın psikoterapi ile ilgili yaptığı tedavi yöntemlerini yansıtan bir çok olay anlatılmaktadır.

İbn Sina tıbbı altı yüz yıl müddetle bütün dünya tıp ilmi üzerindeki üstünlüğünü korumuştur. *El-Kanun fi't-tıbb* Cremonalı Gerard tarafından Arapça'dan Latince'ye çevirmiş ve 1473 yılından başlayarak Roma'da, Milano'da, Venedik'te ve Avrupanın bir çok merkezinde defalarca yayınlanmıştır.[\[12\]](#)

Doktorların üstadı anlamında "er-Reîs" ünvanı ile tanınan İbn Sina'nın *el-Kanun fi't-tıbb* adlı eserinin önünde uzun asırlar saygı ile eğilen bâtilılar bu eseri yüzyıllarca tıp fakültelerinde bir ders Kitâbı olarak

okutmuşlardı. *El-Kanun fi't-tıbb* asırlarca aşılammış, eşine az rastlanan, hatta uzun asırlar hiç görülmemiş fevkalade bir tasnif, tertip ve mükemmel bir uslûb ile yazılmış, tıbbın teori ve pratik alanlarında eşsiz, muazzam bir tıp hazinesi olarak dünya tıp literatüründe tanınmış bir eserdir. İşte bütün bunlardan dolayı er-Râzî ve İbn Sina'nın resimleri Paris Tıp Fakültesi konferans salonlarında ve dersanelerinde uzun yıllar asılı kalmıştır. Çünkü bu iki tabip tam yedi yüzyıl boyunca batının en büyük tıp üstadları olarak tanınmış ve öyle kabul görmüşlerdir.

İbn Sina'nın tıbbıa dair yazdığı onlarca eseri olup bunlardan *el-Edviyetu'l-kalbiyye, el-Urcûze fi't-tıbb, Def'u'l-madârri'l-kulliye ani'l-ebdâni'l-insâniyye, Tuhfetu'l-aziziyye fi'l-ağziyye, Kitâbu'l-Kûlenc ve envâihi ve mudevâtihî. Urcuze fi't-teşrih, Hifzu's-sıhha* gibileri onlarca eserden bir kısmıdır. Daha sonra gelen tabipler bunların hepsinden en mükemmel şekilde yararalanma imkanı bulmuştur.

ez-Zehrâvî: Aynı şekilde Osmanlı tabiplerinin istifade ettiği bir diğer tabip de Ebu'l-Kasım Halef İbn Abbâs ez-Zehrâvî'dir. Özellikle eserinin en önemli bir kısmı olan cerrahlık bölümünün Osmanlı tıbbının ilk gelişme döneminde tercüme edilmiş olması eseri Osmanlı tabipleri için son derece mühim bir müracaat kaynağı haline getirmiştir.

Avrupalılar tarafından Ebu'l Casis, A l b u c a s i s , A l z a h a r a v i u s Bulcasem, Altaragius ve Alzaragius isimleri ile tanınan Ebu'l Kasım Halef İbn Abbâs ez-Zehrâvî (ö.404/1013) Müslüman cerrahlar arasında en çok tanınmış olan ve eseri en çok bilinen tabiptir. Onun otuz cüz'den oluşan "*Kitâbu't-tasrif limen'aceze ani't-te'lif*" adlı eseri dünyaca ünlüdür.[13] Ez-Zehrâvî'nin tıp ve özellikle cerrâhî alanda önemli bir çığır açtığı bilinmektedir. Cerrâhî ilminin üstadı kabul edilip kendisinden önce ve onun çağında yaşayan bütün ilim adamlarından daha üstün bir bilgiye sahipti. Ayrıca o, te'lif etmiş olduğu söz konusu eseriyle büyük bir şöhrete kavuşmuştur. Kitâbına bu ismi vermesinin sebebini anlatırken te'lifât yapmakta güçlük çekecek ve bazı meselelere uzak kalacak tabiplerin elleri altında bulunsun, onu okusun ve hatalarını bu kitâba bakıp düzeltsin ve istedikleri gibi tasarrufta bulunsunlar diye *et-Tasrif limen aceze ani't-te'lif* şeklinde koyduğunu kaydetmektedir.

Ebu'l Kasım ez-Zehrâvî hayatını tıp ve eczacılık alanındaki araştırmalara vermiş olup karaciğer hastalıklarını teşhis etmişti. Diz kapağı ameliyatı gibi ilk defa gerçekleştirilen ortopedik ameliyatlara ve rahim ameliyatları yapmış ayrıca omurilikte meydana gelen zedelenmelerden ve omurganın kırılmasından dolayı oluşan nörolojik sakatlıkları, felc (paralysie) ve kısmî felci (hemiplegie) tedâvî etmiştir. Bütün bunların yanında kulak, burun, boğaz ve göz hastalıklarının teşhisi ile ilgilenmiş ve tedâvîlerini yapmış idi. Kanseri türlerinden bahsederek kemik ameliyatlarını gerçekleştirmediğini fakat göğüs kanserlerini ameliyatla nasıl temizlediğini eserinde uzun uzun anlatır. Ayrıca kırık ve çıkıklara ve bunların sonuçları olan felçlere değinmektedir. Ez-Zehrâvî diğer Müslüman tabipler gibi anestezi için afyondan yararlanmaktaydı.

Zehrâvî'nin en önemli buluşlarından birisi çağımızda dahi büyük bir olay olarak görülen mesanedeki taşların ameliyat yoluyla çıkarılması hadisesidir. Zehrâvî bunu kendi döneminde gerçekleştirmiş ve bu konuda önemli bilgiler vermiş bir tabiptir. Yine onun önemli ameliyatlarından birisi akciğer ile ilgili yapmış olduğu ameliyatlardır. Ayrıca ağız tedâvileri, ağızlardaki yaralar, şişmeler ve bunların giderilmesine dair yaptığı operasyonlar kendi dönemi için son derece önemlidir. Bunun ötesinde Zehrâvî'nin en önemli tıbbi buluşlarından birisi ameliyat sırasında atar damarların içindeki kanların tutulmasıyla ilgili olarak yapmış olduğu operasyonlardır. Ameliyat sırasında damar uçlarını birbirine birleştirerek dikmesi ve kan kaybını önlemesi o dönemde yapılabilmesi büyük olay kabul edilecek bir operasyon çeşididir.

ez-Zehrâvî'nin tıbbî buluş ve görüşleri arasında hemofilik (kanda pıhtılaşmayı sağlayan madde) ile ilgili bilgi düzeyidir. ez-Zehrâvî'nin hemofiliğe dair yaptığı tespit ve müşahedeler son derece önemli buluşlardır. Antihemofilik etkinlikte bir yetersizliğe bağlı olarak özellikle X kromozonunun taşıdığı bir mikrop ile yalnız erkeklerde ve bilhassa erkeklerin kas ve eklemlerinde ortaya çıkan bir belirti olduğunu ilk defa IV./X.yüzyılda ez-Zehrâvî tesbit etmiştir.

Bugün Avrupa'da tıp alanındaki bir çok buluşun sahibi olarak bazı Avrupa'lı tabiplerin bilinmesine rağmen bu konudaki bir çok bilgi İslâm tabiplerinin ve özellikle ez-Zehrâvî'nin eserlerinde bulunan bilgilerdir. Ez-Zehrâvî, Percival Pott'dan (1713-1789) 700 yıl önce Artrit ve omurilik tüberkülozlarıyla ilgilenmiş ve bu konuda mühim bilgiler aktarmıştır. Bu hastalık ile ilgili olarak ilk defa bilgi edinmiş ve hastalığa onun adı verilmiş ez-Zehravî ise unutturulmuştur. İngiliz Percival Pott'dan dolayı Virbel tüberkülozuna Potschesübel veya bilinen adıyla Pottii adı verilir. Halbuki bu bilgiler daha önce ez-Zehrâvî tarafından bilinmekteydi. Omurgada meydana gelen hastalıklar ve bunların ameliyatlara tedâvî yönteminden de ilk defa sözeden ez-Zehravî olmuştur.

Aynı şekilde Ebu'l-Kasım ez-Zehrâvî'den önceki dönemlere gelinceye kadar ele alınan bir çok hastalığın ancak onun araştırmaları sonucunda büyük gelişmeler gösterdiği görülmüştür. Doğumun daha kolay olması için ilk defa ez-Zehrâvî'nin müdahalede bulunduğu ve yeni metod ve usuller geliştirdiği bilinir. Soranos'un ve bizzat kendi seleflerinin tedâvîsinden çekindikleri ve daha sonra bugüne kadar Stuttgart'lı jinekolog Walcher'den itibaren "Walcher'in Buluşu" adı verilen doğuma yardımcı olan usullerine ve özellikle ceninin ters doğumuna müdahaleyi ilk defa Ebu'l-Kasım ez-Zehrâvî, Walcher'den 900 yıl önce anlatmış ve vajinada oluşan taşların ameliyatlarını ilk defa ele almıştır. Diğer bir yandan vajinal bir ayna kullanmak suretiyle *Collum'un* yapay bir şekilde genişletilmesine yarayan ve bu sebeple doğuma yardım etmede büyük öneme sahip olan kolpeurynter aletini icat etmiş ve poliplerin çıkarılmasında çengel kullanarak yanında çalışan birine uygulamak suretiyle başarılı bir *trakeotomi* ameliyatı yapmıştır. Aynı şekilde ceninin düşük olması hallerinden birisi olan Quecrlage durumunda rahmin ağzını genişletme yöntemini de bulan odur. Eklem iltihaplarının tedâvîsini de ilk defa gerçekleştiren tabip ez-Zehrâvî olmuştur.

Ameliyatlar sırasında büyük damarların bağlanması ve kanamanın durdurulmasını da ilk defa Ebu'l-Kasim ez-Zehrâvî bulmuş iken onaltıncı yüz yılda, 1552 yılında, ilk defa Fransız operatör Pare tarafından bulunduğu zannedilerek bu buluşun ona ait olduğu kabul edilip tıp aleminden bu durum gizlenmiştir. Bu buluş Pare'ye ait olmayıp Ebu'l-Kasim ez-Zehrâvî'ye aittir. Bu Müslüman tabip, operatörlüğe yeni başlayacak olan cerrahlara yapay dikişleri, karın yaralarında sekiz dikiş ve bir ipliğe geçirilen iki ayrı iğneyle dikiş öğretmiştir. Yine ameliyat dikişleri yapılırken özellikle karın boşluğu altındaki ameliyatlarda başın yüksekte tutulması ez-Zehrâvî tarafından ilk tespit edilen bir husus olarak XX. Yüzyılda da kabul edilmiş ve mücidinin minnet ve şükranla anılmasını sağlamış bir buluştur. Ama ne yazık ki onun bu buluşu Alman operatör Friedrich Trendelenberg tarafından çalınmış ve ismine "Trendelenberg Durumu" adı verilerek Ebu'l-Kasim ez-Zehrâvî'nin ismi asla anılmaksızın sanki bu buluş onun değilmiş gibi bir tavırla tıp dünyasına bir intihal daha hediye edilmiştir. Bu durum batı dünyasının intihal anlayışını ve ilme olan saygı düzeyini ortaya koymak açısından çok önemlidir.

Kırık ve çıkıklarda yapılan alçı sargısından özellikle yaranın bulunduğu yerde bir pencere açmak suretiyle yaranın rahatlatılması ve dışarıdan pansuman ve tedâvî edilmesi yöntemini yine Ebu'l-Kasim ez-Zehrâvî keşfetmiş ve ilk defa kendisi uygulamıştır. Ayrıca alçı sargısını yumuşak bezlerle doldurmaya itina gösterilmesi de yine Ebu'l-Kasim ez-Zehrâvî'nin tavsiyeleridir. Ameliyatlarda çok az alet kullanmasını bilen bâtili operatörler ve özellikle o günün göz ve diş doktorlarının hiç görmediği ameliyat aletlerinin modellerini Ebu'l-Kasim ez-Zehrâvî ilk defa çizmiş, tıp tarihinde büyük bir çığır açarak Avrupalılara bu aletlerin kullanılmasını öğretmişti. Bu konuda 1552 yılında Fransız tabip Ambroise Parè (1510-1590) bir keşif sahibi olduğu iddia ediliyorsa da Zehrâvî bunu ondan altı asır evvel kullanmış ve bunun pratiğini yaptıktan sonra kitâbında bununla ilgili bilgiler aktarmıştır. Zehrâvî'nin titizlikle yaptığı diğer bir buluş da bu ameliyatlardan sonra insanın vücudunda meydana gelen izleri asgari şekliyle kurtarmaya çalışması ve insan vücudunda harici herhangi bir eksiklik, bir arıza veya göze hoş gelmeyecek bir manzaranın çıkmamasına özenle dikkat etmesi idi. Bu konuda büyük başarı sağlamıştı. Bilhassa karın boşluklarında yapmış olduğu ameliyatlarda ameliyat sonrası dikişlerin nasıl yapılacağını anlatmış ve iki iğneyi bir tek iple nasıl kullandığını izah etmiştir. Ayrıca onun en önemli buluşu ve bu güne kadar aşılammış olan ameliyat iplikleri olarak kedi bağırsaklarını kullanması olayıdır. Kedi bağırsaklarını ilk defa ameliyat ipliği olarak kullanan ez-Zehrâvî'nin bu buluşu başarısının en büyük kanıtı olarak günümüze kadar gelmiş olmasıdır. Zira kedi barsağı anlamına gelen "cat cut" tabiri bu günkü cerrahların kullandığı bir tabir olarak herkes tarafından bilinmektedir. Fakat son derece acı bir gerçektir ki, bir çok bâtili tabip Zehrâvî'nin kitâbının tercümesinden alıntılar ve aktarmalar yapmasına rağmen yeni keşiflerde bulduklarını iddia edip bunların ilk kaynağını gizleyerek açıkça bir ilim hırsızlığı yapmışlardır.

Ebü'l-Kasim yaraların katerizasyonu ile mesanede ortaya çıkan taşların parçalanarak çıkarılmasından başka bir çok ameliyatlar da yapmıştır. Yunanlılar'ın tıbbı bıraktıkları nokta ez-Zehrâvî dönemine göre son derece geri sayılırdı. Özellikle kadın hastalıkları dalında yeni usuller keşfetmiş ve bizzat kendisinin icad ettiği tıbbî ve cerrâhî aletlerle tıbbın bu alanını çok ileri bir düzeye taşımıştı.

Ortaçağ tıbbında genel tıp ile ilgili eser yazmak daha kolay idi. Fakat cerrahlığa dair yazılan eserler çok azdır. Çünkü ameliyatlardan sonra hastanın bakımı ile ilgili bilgiler gerekli düzeyde olmadığından ölüm oranları fazla idi. Ameliyat ile tedâvîlere çok fazla başvurulmadığı için cerrâhîyyeye dair eser yazmak da pek yaygın değildi. Ama bu alanda en büyük ilk ve ciddi eser gerçekten ez-Zehrâvî'nin "*et-Tasrif*" idir.

Eserinin otuzuncu makalesi tamamen cerrâhî olaylarla ilgili konulara ayrılmış olup, eserin önemli bir kısmını teşkil eder. Zehrâvî'nin dünyaca tanınmasına sebep olan ve en büyük tabipler arasında yer almasına yol açan makalesi budur. Zehrâvî'nin bu makalesi dört ayrı baptan oluşmaktadır.

Birinci bap: Ateşle dağlanan ve sıcak ilaçlarla dağlama şeklinde bir tedâvî usulünden söz etmektedir. Ateş ile ve şişelerle dağlama hakkında bilgi verip insanın başından tırnağına kadar nerelerin nasıl dağlanacağı ve ateş ile nasıl tedâvî edilebileceğine dair resimler çizerek bilgiler aktarmaktadır. Bu dağlamalarda kullandığı âletlerin resimlerini bizzat kendisi çizmiştir. Bu dağlamaların rast gele değil, usûlüne uygun bir şekilde zaman ve mekanı iyice belirlenmiş ve hastanın psikolojik halleri de göz önünde bulundurularak yapılması gerektiğini kaydetmektedir. Onun bu bölümde ortaya koyduğu yöntemler kendisinden önceki tabiplerden hiç birisi tarafından bilinmemekte idi.

İkinci bap: Karın boşluğu ve etrafında yapılacak operasyonlarla ilgili bilgiler verip, her türlü kan aldırma, hacamat ve vücutta meydana gelmiş olan bazı uların nasıl çıkarılacağına dair bilgiler aktararak bu konuda doksanyedi ayrı başlık altında resimlerle birlikte konuyu uzun uzun anlatmıştır. Vücudun her hangi bir yerinde meydana gelen yaralanmalar, delikler kan aldırma, hacamat yapma her türlü cerrâhî müdahale, savaşlarda veya sair zamanlarda vücuda saplanan ok ve benzeri cisimleri çıkartma yöntemlerini anlatmaktadır. Bu bapta da cerrâhî ile ilgili bütün ameliyat aletlerinin resimlerini çizmiş ve nerelerde kullandığını yazmıştır. Ayrıca bu gibi ameliyatlarda kanın akmasına ve kan kaybına sebep olunmasını engelleyecek usûlleri de öğretmektedir.

Üçüncü bap: Bu da kırık ve çıkıkların tedâvîsiyle birlikte bu kırıkların nasıl bağlanacağı, kolların, ayakların ve bacakların kırılması halinde nasıl tedâvî edileceğine dair otuzbeş ayrı başlık halinde yine resimlerle donatılmış bilgiler vermektedir. Kırık ve çıkıkların sarılmasında, bu konuda az bilgiye sahip olanların bu gibi işlemlere girmemelerini istemekte ve bu gibi kimselerin yapacağı yanlış sarmalar ile ilgili olarak gerekli uyarılarda bulunmaktadır. Dağlamanın en son tedâvî yöntemi olduğu konusuna açıklık getirerek gerektiğinde hemen başvurulması gereken bir tedâvî yöntemi olup en sona bırakılacak bir usul olmadığını dile getirmektedir. Böylelikle bu hadisin yanlış anlaşıldığını da dile getirmiş oluyor. Demir ile dağlamayı altın madeni ile dağlamaya tercih ediyor. Halbuki onun zamanında yaşayan bazı tabipler altın madeni ile dağlamanın daha sağlıklı olduğunu iddia etmelerine rağmen kendisi demir ile dağlamanın daha uygun olduğu kanaatindedir.

Ayrıca bu bapta diş etlerinin bakımı ve diş çekimi ile ilgili bilgi vermektedir. Özellikle diş çekimlerinde diş etlerine zarar verilmemesi için nasıl bir işlem yapacağını uzun uzun anlatmaktadır. Ön dişlerin bir darbe vb. bir tehlikeden sonra sallanmaları halinde diş arasına girecek kadar ince altın bir iplikle yandaki diğer sağlam dişlerle birbirine bağlanarak korunur.

Ayrıca ez-Zehrâvî çocukların sünnet edilmeleri ile ilgili önemli ve sağlıklı bilgiler vererek çocuğun korkutulmadan ve onu severek nasıl sünnet edileceğini uzun bir tarif ile anlattığı gibi hemoroit ameliyatları hakkında da esaslı bilgiler kaydetmektedir.

ez-Zehrâvî'nin bu eserinde gerçekten son derece kapsamlı olarak ele alınan tıbbî konular içerisinde özellikle tıbbî ilaçların vasıfları, çeşitleri, ayrıca gıda, yiyecek ve içeceklerin hastalıklar üzerindeki etkilerini, insan vücudunu hastalıklara karşı gücü tutacak ve kuvvetlendirecek her türlü gıdaların vasıfları ve isimleriyle alâkalı verilen bilgiler son derece orijinaldir.

ez-Zehrâvî özellikle eserinin son bölümünde ele aldığı cerrâhî ile ilgili konuları anlatırken gerek öğrencilerine, gerekse kendisinden sonra gelecek nesillere el ile yapılacak cerrâhî operasyonlar hakkında bilgiler verdiği gibi kendi döneminde çok az kişiye nasip olmuş bir bilgi olduğunu ifade etmekte ve insanların buna ne kadar çok ihtiyacı bulunduğu dair olayı uzun uzun anlatmaktadır. Ayrıca kitâbın sonlarında her cerrahın ihtiyaç duyabileceği ikiyüz kadar cerrâhî aletin resimlerini çizdiğini ve bunların nasıl kullanılacağına dair bilgiler verdiğini yukarıda da anlatmıştık. Kitapta ameliyat çeşitlerini anlatan onlarca minyatür ve resmi görmek mümkündür.

Gerçekten Zehrâvî'nin ameliyat çeşitleri hakkında bilgi verirken, bizzat yaptığı ameliyatların neticeleriyle ilgili olarak son derece geniş bir bilgiye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Zehrâvî, özellikle yapmış olduğu ameliyatlardaki pratik bilgisi ve deneyimlerini öğrencilerine ve meslektaşlarına ve bu konuda çalışma yapacak tabiplere önemli tavsiyelerde bulunarak birikimini aktarır. Bilhassa operasyon yapacak olan cerrâhın vücudun bütün organlarını çok yakından tanımış olmasını tavsiye edip, organların uzantılarını, yani anatomi bilgisine sahip olması gerektiğini ısrarla anlatmakta ve bunun yanında uzuvların insan vücudundaki fonksiyonlarını, bu organların önemini ve görevlerini, sayılarını, parçalarını ve ifraz ettikleri maddeleri tek tek izah etmektedir.

Şöyle diyor ez-Zehrâvî: "Teşrih (anatomi) bilgisine sahip olmayan kimse sakın ameliyat yapmaya kalkışmasın. Bu bilgiye sahip olmadığı takdirde ameliyat yapmaya kalkan tabip bir çok insanın hayatına kıyabilir. Ben şahsen bu şekilde davranan pek çok kimseyi gördüm ve işittim, ama maalesef bu konuda bilgileri, tecrübeleri olmayan bazı tabiplerin cerrâhî operasyonlara kalkışmalarından dolayı bir çok insanın ölümüne sebep oldukları müşahede edilmiştir."

Bu gün bizim için bu bilgiler belki bir anda basit gelebilir fakat, IV./X. yüzyılda bu bilgilerin böyle bir tabip tarafından ortaya konulması tıp tarihi açısından son derece büyük bir önem arz etmektedir

Zehrâvî'nin bu meşhur eseri hakkında bir çok yazar ve tarihçi uzun uzun bilgiler vermiştir. Bunlardan İbn Hazm el-Endelüsî'nin söyledikleri son derece orjinal ve enteresandır. Onun çağdaşı olan İbn Hazm şunları söylüyor: "Eğer biz ez-Zehrâvî'nin eserinden daha mükemmel bir tıp eseri, daha güzel bir tıbbî bilgi ihtiva eden bir kitap yazılmamıştır dersek asla mübalağa etmiş olmayız ve tasdik edilmiş olmamız gerekiyor"

Eser Osmanlı tabipleri tarafından uzun müddet kullanılmış buradaki bilgiler uygulanmış ve bunun Türkçeye aktarılması sürekli olarak gündeme getirilmiştir. Sonunda eserin otuzuncu bölümünün tasnifi aynen alınarak hemen hemen büyük bir kısmı 1465 yılında Türkçeye tercüme edilmiştir. Bu tercüme yapan Fatih Sultan Mehmed devri Amasya Daru's-şifa başhekimi Sabuncuoğlu Şerafeddin olup *et-Tasrif*'in sadece bu kısmını almış ve "*Cerrâhiyyetu'l-Hâniyye*" adıyla esere yaptığı bir ilave ile yeni bir eser vücuda getirmiştir.[14]

Ancak birçok araştırmacı tarafından da Sabuncuoğlu Şerafeddin'in bu eseri hep *et-Tasrif*'in bir tercümesi olarak görülmüştür.[15] Hatta Vecihe Kılıçoğlu[16] Cerrâhiyye-i İlhâniyye'nin *et-Tasrif*'in kesin bir çevirisi olduğunu ileri sürüp Biblioteque Nationale'de ki nüshası ile ez-Zehrâvî'nin Ayasofya Kütüphanesi no:1990'daki *et-Tasrif* nüshasının karşılaştırılması halinde tamamen aynı eserin bir Türkçe tercümesi olduğu görülecektir, demektedir. Prof. Dr. F.Kâmil Beksan da aynı kanaati belirtir. Hatta Şerafeddin'in bu eserini Ebu'l-Kasım ez-Zehrâvî'nin *et-Tasrif*'inden aynen iktibas ettiğini kaydeder.[17] "*Cerrâhiyyetu'l Hâniyye*" Prof.Dr. İlter Uzel tarafından iyice tetkik edilip bunun *et-Tasrif*'in bir tercümesi değil sadece otuzuncu kısımdan yararlanılmış yeni ve farklı bir eser olduğunu ileri sürmektedir.[18] Ancak tercümedeki ameliyat aletlerine bakılınca bu eserin ez-Zehrâvî'nin eseri olduğu her yönüyle görülecektir. Belki tercüme yapılırken biraz rahat ve ilavelerle yapılmış bir çeviri olduğunu söylemek mümkündür. Fakat bunu müstakil ve *et-Tasrif*'ten tamamen ayrı bir eser olduğunu ileri sürmek Sabuncuoğlu Şerafeddin'i ilmi intihal ile suçlamaya sebep olur. Onun için bu ayrı bir eser değil tasarruflar yapılarak gerçekleştirilen bir tercümedir demek daha bilimsel olur.

Aynı şekilde Ramazan Şeşen'de[19] Sabuncuoğlu Şerafeddin'in ez-Zehrâvî'nin eserinin yalnız cerrahlık ile ilgili kısmından yararlanarak eserini yazdığını belirtir.

Bu çeviri ez-Zehrâvî'nin *et-Tasrif limen aceze ani't-te'lif* adlı eserinin 30. bölümünün çevirisi olmakla birlikte kendi deneyimlerden bazılarını da eklediği cerrahi alanında yazılmış en geniş Türkçe tıp kitabıdır. Fihristi, önsözü müteakip çeşitli hastalıkların dağlama yoluyla tedavisini ihtiva eden 1. bab 57 fasıl, çeşitli ameliyatları ihtiva eden II. bab 98 fasıl, kırık ve çıkıkların tedavisini içeren III. bab ise 36 fasıldır. İki yazarının elinden çıkmış üç nüshasının günümüze ulaştığı eser, XV. yüzyıl Anadolu'da cerrahlığın seviyesini göstermesi yanında, eski Anadolu Türkçe'sinin özelliklerini yansıtacak tarzda harekelenmiş olmasından dolayı Türkçe'nin gramer ve fonetiği açısından da kaynak durumundadır. Zaten eseri dil açısından inceleyen

Çalışmalar yapılmıştır.[20] Ayrıca, 136 cerrahi girişimi ve 163 cerrahi aletin resimlerini ihtiva etmesi, tıp tarihi kadar sanat tarihimizin de ilgi alanına girmektedir.

Gerek İslâm'ın doğu ve gerekse batı kesimi Endülüs'te yapılan tıbbî araştırma ve buluşların başında gelen bir kaç önemli çalışmadan birisi de ez-Zehrâvî'nin çalışmalarıdır. Ez-Zehrâvî özellikle cerrâhî tıp alanında dünya tıp tarihinde bir dönüm noktasıdır. Eseri *et-Tasrif*'in Lâtince'ye yapılan çevirileri Avrupa'nın ve XIV. Yüzyıldan sonra yetişen bütün tabiplerin ve genel olarak dünya tıbbının önünü açan çevirilerden birisidir.

Avrupa kütüphanelerinde kitap sayısının son derece kısır ve sınırlı olduğu dönemde İslâm dünyasında rahim ameliyatları ile göğüs kanseri ameliyatlarının yapıldığını anlatan bu eserler batı dünyasına intikal edince, XV. yüzyıl Avrupa rönesansının temellerini oluşturmuştu. Avrupa ilmî inkişafı İslâm Dünyasında zirvesine ulaşmasından ancak üçyüzyıl sonra bu alandaki eserlerden yararlanmaya başlayabilmişti. İşte Osmanlı devri tabiplerinin de bu kaynakları kullanarak eserlerini telif ettikleri ve tababetlerini sürdürdükleri muhakkaktır.

İbn Cezle: Ebu Ali Yahya İbn İsa İbn Ali İbn Cezle el-Bağdâdî (ö. 493/1100) V./XII. yüzyıl sonu İslâm dünyası tabiplerinin önde gelen isimlerinden biridir. Aynı zamanda kelâm ve mantık ile uğraşmış ve meşhur tabip Saîd İbn Hibetullah'tan tıp öğrenimi görmüştü. Batı ve Latin dünyasında genellikle " B e n G a z l e", "B e n g a s l a " veya " B y n g e z l a " adıyla tanınan tabip İbn Cezle, İslâm tıp tarihinde önemli bir yere sahip birisidir. Tıp konusunda yazdığı önemli birkaç eseriyle hakkettiği şöhretine kavuşmuştur. *Takvimu'l-ebdân fi tedbiri'l-insan* diğer bir adıyla *Takvimu'l-ebdân fi ilmi't-tıb*, İbn Cezle'nin en önemli eseri olup genel tıp, genel hastalıklar ve ilaçları, bu hastalıkların tedâvî ve tedâvî yöntemleri ile ilgili bilgi aktarmaktadır. İbn Cezle bu eserinde hastalıkları aynen astronomi cedvellerinde olduğu gibi sinoptik tablolar ve cedveller halinde sıralayarak anlatmıştır. On iki ayrı bölümden oluşturduğu bu eserini kendisinden önce bu alanda eser veren tabiplerden çok farklı bir tasnif ile yazmıştır. Ancak onun tasnif usûlü İbn Butlan'ın *Takvimu's-sihha*'da uyguladığı yöntem ile benzerlikler gösterir. Cedvellerde her bir hastalık için on iki hane çizip birinci hanede hastalığın adını, ikinci, üçüncü, dördüncü ve beşinci hanelerde bu hastalığın özellik ve belirtilerini, insanın bu hastalığa hangi yaşlarda yakalamasının muhtemel olduğunu, bu hastalığı atlatmanın yöntemlerini ve hastalığın genellikle yaygın olduğu, ortaya çıktığı bölge ve şehirleri, altıncı hanede hastalığın iyi huylu veya tehlikeli ve korkutucu bir hastalık olup olmadığını, yedinci hanede hastalığın sebebini, neden ortaya çıktığını, sekizinci hanede bu hastalığı tedâvî etmek için gayret etmenin faydalı olup olmayacağını, dokuzuncu hanede hastalığın soğuk ve sıcak ilaçlarla tedâvî edilme şeklini, onuncu hanede en üst düzeydeki tedâvî usûlünü, on birinci hanede en basit ilaçlarla tedâvî yöntemini, on ikinci hanede ise hastalıktan genel korunma yollarını anlatmaktadır. *Takvimu'l-ebdân*'ın değerini bilen ilim çevreleri ve özellikle XIII. yüzyıl Batılı ilim adamları fırsatı kaçırmayarak diğer bütün Müslüman tabiplerin eserleriyle aynı dönemde Arapça tıp eserlerini Latince'ye çevirme gayretlerini sürdürdükleri sıralarda Farragut diğer söylemiyle Farac İbn Sâlim tarafından 1280 yılında "*T a c u i n i O g r i t u d i n u m*" adıyla Latince'ye tercüme edildi ve aynı dönemde yaşamış olan İbn Butlan'ın *Takvimu's-sihha* adlı eseriyle birlikte 1532 yılında Sicilya'da yayınlandı. Ayrıca Hans Schotte

tarafından Almanca'ya yapılan bir çevirisi bir yıl sonra 1533 yılında Strassburg'ta yayınlanırken aynı yılda eserin Michel Herr tarafından yapılan ve zayıf kabul edilen bir tercümesi daha yayınlandı. Eserin bir tercümesinin daha 1552 yılında Starssburg'ta yeniden yayınlandığı bilinmektedir.[21] D.Campbell'in ifadesine göre eser Jambolinus tarafından da "De cibis et medicinis simplicibus" adıyla Latince'ye de çevrilip yayınlanmıştır.

Eserin birinci bölümü Necid emiri İbnü'r-reşid'in emri ve isteği üzerine 1914 yılında Dımaşk'ta er-Ravda matbaasında basılıp yayınlanmıştır. Eserin üç Farsça bir de Türkçe çevirisi vardır. Bunlardan biri müterciminin adı kaydedilmeden 647 (1249) yılında yapılmış bir çeviri olup bu çevirinin bir yazma nüshası Tahran'da bulunmaktadır.[22] İkinci Farsça çevirisi II. Mehmed Fatih devri ilim adamlarından Muin İbn Mahmud el-Kirmânî tarafından 863/1459 yılında yapılmıştır. Bu çevirinin bugün Ayasofya Kütüphanesi no: 3587/1'de kayıtlı elli altı varaktan ibaret mütercimin hattıyla bir yazma nüshası bulunmaktadır. Üçüncü çeviri de Şah Süleyman'ın emri ile saray baştabibi Muhammed Eşref İbn Şemsuddin Muhammed tarafından yapılmış ve Tahran'da 1275 yılında yayınlanmıştır. Türkçe tercümesi ise yine Fatih Mehmed döneminde yaşamış olan Geredeli İshak İbn Murad tarafından yapılmıştır, ancak bu çevirinin yazma nüshaları hakkında maalesef hiçbir bilgi mevcut değildir. M.Tahir Bursavî (*Osmanlı Müellifleri*, III, 203) bunun Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan köşkü kitapları arasında bir nüshasının olduğunu kaydediyorsa da R.Şeşen, "İslâmî Tıp Yazmaları Kataloğu"nu hazırlarken yaptıkları bütün taramalara rağmen böyle bir yazmaya rastlamadıklarını belirtir. [23] Ancak M. Tahir Bursavî, *Takvimu'l-ebdân* tercümesinin sadece İshak İbn Murad tarafından değil, Kavalalı Abdülhalim İbn Abdullah tarafından muhtasaran tercüme edildiğinden de söz etmektedir. Bunun yazmalarına ulaşmamız şimdilik mümkün olmamıştır ancak *Osmanlı Müellifleri'nin* yazarı bu çeviriden iki ayrı kez söz etmiş olması bunun varlığını biraz daha kuvvetlendirmektedir. *Takvimu'l-ebdân* ve *itisar-ı Takvimu'l-ebdân* adıyla iki ayrı Osmanlı tabibi tarafından kısmen veya tamamen tercüme edildiği beyanına itiraz etmek mümkün görülmemektedir.

Osmanlı tabiplerinin kullandıkları ve Türkçe'ye tercüme ettikleri önemli eserlerden biri olarak Osmanlı tabipleri arasında tanınan kaynaklardan birisidir. Ayrıca Farsça çevirilerinden birisinin II. Mehmed Fatih devri ilim adamlarından Muin İbn Mahmud el-Kirmânî tarafından 863/1459 yılında yapılmış olması ve bu çevirinin bugün Ayasofya Kütüphanesi no: 3587/1'de kayıtlı elli altı varaktan ibaret mütercimin hattıyla bir yazma nüshasının bulunması eserin Osmanlı tabipleri tarafından kullanıldığının kanıtlarından biridir.

İbnü'l-Baytar: Ziyaüddin Ebu Muhammed Abdullah İbn Ahmed (ö.646/1248) Eczacılık alanında İslâm dünyasının yetiştirdiği ender simalardan birisi olarak tanınan ve babasının veteriner olmasından dolayı İbnü'l-Baytar lakabıyla anılan tabiptir. Endülüs'ün Mâleka şehrinde doğmuş ve Dımaşk'ta vefat etmiştir. Suriye, Anadolu, Yunanistan ve Kuzey Afrika'da dolaşarak bitkilerin hayatını ve özelliklerini yakından incelemiş, bu konuda edindiği bilgi ve tecrübelerini Ebu Ca'fer Ahmed İbn Muhammed el-Ğâfikî'nin de eserini esas alıp içeriğini göz önünde bulundurarak eczacılık ilmi ile ilgili iki önemli eser yazmıştır. Şöhrete kavuşmasını sağlayan eserleri arasında en meşhur olanlarından birisi *el-Câmi' fi müfredâti'l-edviye ve'l-ağziye*

"*Baytarname*" veya sadece "*el-müfredât*" diye de bilinen eseridir. Önsözünde müellif müfred ilaçlar ve günlük hayatta sürekli olarak kullanılan gıda maddeleri üzerinde durup insanlar için faydalı olan bilgiler vereceğini ifade ederek te'lifine başlar. Bu eser müfred ilaçlarla ilgili olarak yazılan ve en çok kullanılan, en çok güvenilen farmakoloji çalışmasıdır. Önsözünde ünlü tabip Dioscorides'in eserinin beş bölümü ve Grek tabip Galenos'un ilaç yapımında kullanılan bitkiler hakkında bilgi verdiği altı kitabını inceleyerek sadakatla eserine bu bilgileri aktardığını belirtir. Ayrıca bu iki tabibin eserlerinde mevcut olmayan ve çağdaş eczacı ve tabiplerin eserlerinde yer alan hayvansal, bitkisel ve minerallerle ilgili bilgileri kitabına aldığını kaydeder. Botanik ile ilgili bilgilerini aktardığı tabiplerin isimlerini ve eserlerini belirtir. Ayrıca bu bilgilerin kendisine hangi yollardan, kimlerin aracılığıyla intikal ettiğini ifade eder. Bütün bunlara ilave olarak kendisinin yeni keşfettiği, faydasını deneyerek kanıtladığı farmakolojik bilgileri de eserinde çekinmeden yazdığını görüyoruz.

İbnü'l-Baytar, bu eserinde kendilerinden yararlandığı bir çok tabip ve eczacıdan sözederken yüz elli kadar müellifin adını kaydeder. Alfabetik olarak tertiplemediği bu eserinde iki bin üçyüz elli üç ilaç ismini maddeler halinde sıralamaktadır. Fakat onun kendisine üstad kabul ettiği en ünlü tabipleri belirtirken Dioscorides, Galenos, İbn Sina, er-Râzî, Dineverî ve el-Ğâfîkî'yi zikreder. Ama daha çok kendisinden kısa müddet önce yaşamış ve bu arada eserini yazmış olan el-İdrîsî ve el-Ğâfîkî'ye dayandığı kanaati yaygındır. Gerçekten İbnü'l-Baytar'ın eserinde el-Ğâfîkî'nin adının bir kaç kez zikredildiği ifade edilir.[24] İbnü'l-Baytar öğrencileriyle birlikte kırlarda ve dağlarda dolaşarak bitki ve ağaçların anatomik yapısı üzerinde araştırmalar ve incelemeler yaparak eserini oluşturmuştur. O gerek *el-Câmi' li müfredeti'l-edviye ve'l-ağziye*'yi[25] gerekse *el-Muğni fi'l-edviyeti'l-müfredede* adlı her iki eseri Eyyubîler Sultanı el-Meliku's-Salih Necmuddin Eyyub'e ithaf etmişti. *Baytarname* adının yanısıra *Müfredetu İbnü'l-Baytar*[26] adıyla da tanınan bu eser iki bin üçyüz otuz başlık altında bin dörtyüz kadar ayrı drog'u incelemektedir.

Bu kıymetli eserin Türkçe tercümesi ise XV. yüzyılda Geredeli İshak İbn Murad adındaki Osmanlı hekimi tarafından Timurtaş Paşaoğlu Umur Bey adına yapılmıştır.[27] Bu tercümenin Türkiye kütüphanelerinde bir çok yazması vardır. Esad Efendi Kütüphanesi no: 2496; İ.Ü.Kütüphanesi TY. no: 1204; Tavşanlı Zeytinoğlu no: 410; III. Ahmed, no: 2213'da kayıtlı yazmaları mevcuttur.[28] Bunların dışında da bir çok yazması olduğu gibi cüz halinde olan yazma nüshaları da muhtelif kütüphanelerde mevcuttur.[29] *Baytarname*'nin Osmanlı ilim adamlarından Hibetullah tarafından ayrı bir çevirisinin daha yapıldığı kaydedilmektedir.[30]

Ayrıca *el-Câmi'* 1681 yılında Hekim Mehmed Rindânî tarafından ikinci kez Türkçe'ye tercüme edilmiştir.[31] Bunun da İstanbul Tıp Fakültesi Deontoloji Anabilim Dalı Kütüphanesi no: 4118'de bir yazması vardır. İbnü'l-Baytar'ın bu değerli eseri kendisinden önceki hekim ve eczacılara dayanmakla birlikte içerdiği orijinal bölümlerden dolayı İslâm ve batı dünyasında bir çok tabip ve farmakolog tarafından incelenmiş ve uzun yıllar bir tedâvî kitabı olarak kullanılmıştır. Bu eserin *el-Mualecât* adıyla Edirneli Mehmed İbn Ahmed İbn İbrahim tarafından da Türkçe'ye tercüme edildiği kaydedilir.[32] Özellikle Anaolu'da gezerek gördüğü bitkiler hakkında bilgi vermesinden dolayı Osmanlı Anadolu toplumunda büyük bir ilgi görmüş ve bundan dolayı da bir kaç defa

Türkçe'ye tercüme edilmiş ve Türkçe bir tedâvî kitâbı olarak kullanılmıştır. Bu tercüme ve bunun bu kadar çok yazma nüshasının Anadolu ve İstanbul kütüphanelerinde bulunması eserin Osmanlı tıbbına kaynaklığının durumunu açıklamaya yeterlidir.

İbnü'n-Nefis: İslâm ortaçağının ve özellikle hicrî VII. yüzyılın tıp alanında yetişen ve kendisinden sonra gelen tabiplere kaynaklık eden önemli simalarından birisi de İbnü'n-Nefis Alaüddin Ali İbn Ebi'l-Hazm (Ebi'l-Haram) el-Kuraşî ed-Dimaşkî'dir.(687/1288).[33]

Kitâbu's-Şâmil fi't-tib veya diğer bir adıyla *eş-Şâmil fi's-sinâati't-tıbbiyye* adlı eseri İbnü'n-Nefis mükemmel bir tıp ansiklopedisi mahiyetinde olan eseridir. Baş tarafında yazdığı içindekiler bölümünden anlaşıldığına göre üç yüz cüz' (Sifr) olarak yazmayı düşünmüş ve bundan seksen kadar cüz'ünü tamamlamış, geri kalan iki yüz yirmi cüz'ü bitirmeden vefat etmiştir. Halil İbn Aybek'in ifadesine göre bu seksen sifr Kahire el-Mansûrî Hastahanesi Kütüphanesinde vâkıf kitaplar arasında bulunuyordu.[34] Bu seksen cildten de bu gün on kadarının elde mevcut olduğu tahmin edilip bunların da önemli bir kısmı Dimaşk ez-Zâhiriyye Kütüphanesinde mevcuttur.

İbnü'n-Nefis'in İslam dünyasında ün salmış ve dünyada Türkçe dahil bir çok dile tercüme edilmiş olan *el-Mûcez fi't-tib* adlı önemli eseri onun en çok tanınmasına sebep olan çalışmasıdır. İbnü'n-Nefis'in, İbn Sina'nın *el-Kanun fi't-tib* adlı meşhur eseri üzerinde yaptığı çalışma olan *el-Mûcez fi't-tib*, Kâtip Çelebi'nin ifadesiyle şeklen *el-Kanun*'ün bir özeti şeklinde görünmekteyse de müellifin esere yaptığı şerh ve ilavelerle tıp alanında mükemmel bir eser olmasını sağlamıştır. Burada *el-Kanun*'daki bazı hususları yeniden ele alıp özetleyerek yazdığı *el-Mûcez fi't-tib* kendisinden sonra gelen tabipler tarafından büyük bir ilgi ile ele alınmış, defalarca basılmış hatta bir çok şerh, ta'lik ve tercümeyle ilim dünyasına kazandırılmıştır.[35]

Eser Latince'ye tercüme edilip "*C o m p e n d i u m M e d i c i n e*" adıyla yayınlandı. Ayrıca bir İbranice tercümesi Arapça metin ile birlikte yeniden yayınlandı.[36]

Eser Osmanlı döneminde takdir edilerek Muslihuddin Mustafa İbn Şa'ban es-Surûrî (ö.1561) ve Edirne daru's-şifâ tabiplerinden Ali Ahmed Kemal tarafından Türkçe'ye iki kez tercüme edilmiştir. Mustafa Sürûrî'nin İbnü'n-Nefis'in bu önemli eserini dilimize kazandırmış olması önemli bir husustur. Söz konusu çevirinin bir çok kütüphanemizde yazma nüshaları mevcuttur. Ferağ kaydından anlaşıldığı kadarıyla en eski nüshası olan Ayasofya Kütüphanesi no: 3662'de kayıtlı 537 varaktan ibaret olan nüshadır. Bu nüshanın son varakının sonunda 24 Şa'ban 959/15 Ağustos 1552 Pazartesi günü şerh ve çevirinin bittiğine dair ferağ kaydı verildikten sonra, müstensih tarafından istinsahından ferağ kaydı olarak da te'lifinden iki ay kadar sonra Şevval'in kaçıncı günü olduğunu belirtmeksizin, Çarşamba günü Şevval 959/ Eylül-Ekim 1552 tarihi kaydedilmektedir. Dolayısıyla şarih ve mütercim nüshasından kopya edildiği belirtilen Ayasofya nüshasının en eski tâlî nüsha olduğunu ifade etmemiz mümkündür. Bu yazmanın ilk varağının A yüzünde müellif, Kanuni Sultan Süleyman'ın oğlu Şehzade Mustafa'ya hocalık ettiği günlerde şehzâdenin İbnü'n-Nefis'in "*el-Mûcez fi't-*

tıb' adlı eseri hakkında şöyle dediğini kaydeder:

“Metn-i *Mucez* Türkî dil ile tercüme kılınca ve rûşen ibârât ile şerh ve beyân olunsa nef'î âmm ve kerem-i tam olurdu.” Müellif, şehzadenin bu isteği üzerine onu çok sevdiğinden dolayı derhal işe koyulup tercümeyle gerçekleştirdiğini ifade etmektedir. Muhtemelen müellifin kaydettiğini aynen uygulayan müstensihler metin içinde *el-Mucez*’in her bir cümlesini Arapça olarak yazdıktan sonra üstten kırmızı çizgilerle belirterek, ardından Türkçe tercümesini yazmışlardır. Böylelikle mütercim bu eserinde farklı bir çeviri tekniği kullandığı müşahede edilmektedir. Ayrıca sayfelerin yan taraflarındaki boşluklarda zaman zaman farklı açıklamalarla sanki yeni bir şerh ile tercüme edilmiş olduğu intibahı vermektedir. Zaten bütün nüshalarda sahife kenarlarındaki açıklamalar bunu kanıtlamaktadır.

Eserin bir diğer nüshası Şehid Ali Paşa Kütüphanesi no: 2060’ta kayıtlı 259 varaktan ibaret ta’lik bir hatla 967/1559 yılında istinsahından ferağ kaydı olan yazma nüshadır. Bunun dışında Hekimoğlu Ali Paşa Kütüphanesi no: 576/1’de kayıtlı 226 varaktan ibaret ta’lik hatla 988/1580 yılında istinsah edilmiş bir diğer yazması ile Kadı-zade Mehmed Kütüphanesi no: 347’de kayıtlı 383 varaktan ibaret 995/1587 yılında istinsah edilmiş, kahverengi bir cilt, şemseli, miklepli, yan kağıdı ebrulu, kısmen kağıt kurdu tarafından yenilmiş bir nüshası daha vardır.

İ.Ü. Kütüphanesi Türkçe Yazmalar bölümü no: 4354’te kayıtlı 255 varaktan ibaret nesih bir hatla Zülhice 1018/Şubat-Mart 1609 tarihinde istinsah edilmiş bir nüshası daha olup bunun çok güzel ve sağlam bir cildi vardır. Cildin sırt yazısında “*Tercüme-i Mûcez-i Surûr*” ibaresi matbu harflerle yazılmıştır. Özellikle bu yazma nüshanın cildinde görülen sanat, şirazesi ve muşîrinin güzelliği Osmanlı cild sanatının üstün şaheserliğini ortaya koyması açısından çok güzel bir örnektir. Yine İ.Ü. Kütüphanesi Türkçe yazmalar no: 7080’de kayıtlı 262 varaklık nesih hatla İbrahim İbn Halil tarafından Ramazan 1156/ Ekim 1743 tarihinde istinsah edilmiş miklepli, şemseli, şirazesi sağlam, zencirekli, kırmızı meşin, aharlı kağıt, yan kağıdı ebrulu, başlıklar yan tarafta yatık olarak ve kırmızı mürekkeple yazılmış bir diğer nüshasını görüyoruz. Bunların dışında Milli Kütüphane no:1437’de kayıtlı 540 varaklık Ali İbn Receb tarafından Şaban 1035/ Nisan 1626 tarihinde; Fatih Kütüphanesi no: 5342’de kayıtlı 342 varaktan ibaret nesih hatla Cuma günü Şevval 1070/Haziran 1660 tarihinde istinsahından ferağ kaydı bulunan iki yazması daha vardır ki bunlar da diğerleri gibi Arapça metin üstten kırmızı renkli kalemle belirtildikten sonra her cümlenin ardından Türkçe tercümesi kaydedilmiştir. Ayrıca Çorum Kütüphanesinde 218 varaklık rik’a bir hatla; Cebeci Kütüphanesi no: 1077’de kayıtlı 369 varaklık nesih hatla; Hamidiyye Kütüphanesi no 1018’de kayıtlı 279 varaklık ve talik bir hatla istinsah edilmiş yazmaları ile A.Ü. Tıp Tarihi Kütüphanesi no: 7244; no: 618 ve no. 3313’te kayıtlı nesih hatla istinsah edilmiş üç ayrı nüshası daha vardır. Bunların dışında bazı kütüphanelerde tercümenin bir kısmını içeren parça yazmalarının olduğunu da müşahede etmekteyiz. [37]

El-Mucez’in diğer çevirisi ise Edirne daru’s-şifâ tabiplerinden Ali Ahmed İbn Kemal tarafından Kanuni

Sultan Süleyman'ın vezirlerinden Süleyman Paşa adına yapılmış bir çeviri olup bunun da bir yazma nüshası Nuruosmaniyye Kütüphanesi no: 3489/1'de kayıtlı 141 varaktan ibaret nesih bir hatla Ferhad Sa'dullah tarafından Şevval 972/Mayıs 1565 tarihinde istinsah edilmiş bir çeviridir. Mütercim Ali Ahmed Kemal, yukarıda söz konusu ettiğimiz çeviri sahibi Surûr'nin yaptığı tercüme tekniğinden farklı olarak Arapça ibareleri kaydetmeksizin eseri sadece Türkçe'ye aktarmıştır. Mütercim, eserin 2. varağının A yüzünün sonu ile B yüzünün baş tarafında şunları kaydeder: "On yıl mikdarı Edirne daru's-şifasında hidmetkâr idim. Fukarâ ve duafâ için derun dilli leyl-u nehâr hidmet-i bî minnet ihtiyât etmişümdür. kudvetü'l-mütekaddimîn zübdetü'l-müteahhirin Ebu'l-Hasan Alauddin İbnü'n-Nefis'in rahmatullahi aleyh rahmeten vâsia, tıbta ma'ruf ve elsinede meşhur ve mevsûf olan *Mucez* ad bir kitâb-ı müstetâb-u şirin hitabını Arabî'den Türkî'ye tercüme ettüm."

Mütercim, ilerleyen satırlarda Türkçe konuşanların eserden yararlanmalarını sağlamak maksadıyla tercüme ettiğini belirtmektedir. Yaptığı bu çeviri hakkında bilgi veren Ahmed Kemal, eserin dört ayrı bölümden oluştuğunu ifade ederek şöyle der: "Hazret-i musannif bu kitâbı dört fen üzere tertib kıldı. Evveli, fenn-i tıbbın iki kavâidin, ilm ve ameli (teori-pratik) beyanındadır. İkinci fenni devânın müfredi ve mürekkebi beyanındadır. Üçüncü fenni bir uzva mahsus olan emrâzın esbâbı ve alamâtı ve ilâcâtı beyânındadır. Dördüncü fenni cemî' a'zâya mahsus olan emrâzın esbâbı, alamâtı ve ilâcâtı beyanındadır." Sonra her bir bölümün kısımlarını ve alt başlıklarını ayrı ayrı belirterek eseri Türkçe'ye aktarmıştır. Çeviriden bir paragrafı örnek olarak vermemiz, eserin çevirisi ve o gün kullanılan Türkçe hakkında bir fikir vermesi açısından önemli olacağını düşünüyorum:

"Dîykunnefes, hunnakın cemî' esbabından olur veyahut havanın burûdetinden kesâfetinden veya yubûsetinden olur ki femde cefâfet olur. Ma-i hâr ve edhân-ı harra isti'mal etmekle hiffet hasil olur. Veyahut duhandan hasil olur. Bu takdirde mizaçta hararet ve sevdeviyyet olur... Veyahut dîyk-i sadrdan olur. Bu dahî ya halkî'dir veya afetîdir..." Mütercim burada bir ara cümle ile konu hakkında bir düşüncesini yansıtarak: "(bunun tarifi usr-i nefes babında zikrolunmak evlâ idi. Amma musannif böyle zikretmiş)"demektedir. Her hastalığı anlattıktan sonra ilacını kaydederken şöyle der: "İlacı: dihn-i ırku's-sûs (meyan kökü) tavsiye olunur."

Ayrıca bu ikinci çevirinin yine aynı kütüphane Nuruosmaniyye no: 3487'de kayıtlı 194 varaktan ibaret nesih bir hatla 986/1578 yılında istinsah edilmiş bir diğer yazması daha mevcuttur. Aynı tercümenin Tavşanlı Zeytinoğlu Kütüphanesi no: 578'de kayıtlı 161 varaktan ibaret ve 1145/1635-36 yılında Derviş Mustafa tarafından istinsah edilmiş bir başka nüshası daha olduğu bilinmektedir.[\[38\]](#) Bu eserin tercüme ve şerhi Osmanlı tabipleri tarafından asırlarca kullanılmış bir eser olarak yazmalarının İstanbul ve Anadolunun muhtelif kütüphanelerinde bu kadar yaygın olması Osmanlı tıbbına kaynaklık ettiğinin en güzel bir göstergesidir. Bursalı Mehmet Tahir *el-Mucez*'in Ahi Çelebi Mehmed (ö.930/1524) tarafından Türkçe'ye tercüme edildiğini kaydeder. Ancak bunun bir karışıklık sonunda varılan bir kanaat olduğunu tahmin ediyoruz. Muhtemelen *el-Mucez*'in ikinci mütercimi Ali Ahmed İbn Kemal ile Ahi Ahmed (Mehmed) İbn Kemalettin karıştırılmış olmalıdır.[\[39\]](#) Bursalı M. Tahir'in bu kaydı da zaten ilim adamları tarafından çok ciddiye alınmamıştır.[\[40\]](#)

İbnü'n-Nefis'in ayrıca *Şerhu Teşrihi'l-Kanun*, *Şerhu Fusul İbukrat*, *Kitâbu'l-Muhezzeb fi'l-kuhl*, *El-Muhtar mine'l-ağziya*, *Risale fi a'za'it-tenâsül*, *Risale fi evcâil-etfâl* gibi önemli ve etkili eserleri vardır.[41]

Osmanlı Döneminde Yazılan Eserler ve Dayandıkları Kaynaklar

Malazgirt Zaferinden sonra Anadolu'ya gelen Selçukluların fetih hareketleriyle Büyük Selçuklu Devleti ve ardından da Türkiye Selçukluları Devletinin kurulmasıyla batı Anadolu'da İznik'e kadar uzanan bir İslam Medeniyetinin yeni bir kolunun buralarda ortaya çıktığını görüyoruz. Kendi kimliğiyle yeni bir devlet ortaya çıkmıştı, fakat medeniyet olarak yeni bir medeniyet değil, beş asırdır devam eden İslam medeniyetinin bir uzantısıydı. Bu devletin bünyesinde bulunan bütün halklara ait bir tıp bilgisi vardı. Bu bir Selçuklu tıbbı değil İslam tıbbının Selçuklu topraklarındaki uzantısı idi. Selçuklular zamanında Ali İbn Abbas el-Ahvazi, İbn Sina, el-Birunî, İbnü't-tilmîz, Ebu'l-Berekât el-Bağdadî, Saîd İbn Hibetullah, İbn Cezle gibi tabiplerle hemen hemen aynı dönemde hüküm süren Eyyubiler zamanındaki Abdüllatif el-Bağdadî'den Mühezzebüddün ed-Dahvar ve İbnü'n-Nefis'e kadar sayabileceğimiz onlarca tabip bu dönemde yaşamıştı. Bu dönemde Selçuklular, Artukoğulları, Eyyubiler, Atabekler, Mengüceklerin emir ve hükümdarları tarafından kurulan Şam, Kahire, Mardin, Divriği, Kayseri, Kastamonu, Tokat, Amasya, Sivas, Konya, Alanya ve Antalya'daki maristan, bimaristan, darurrâha ve daruşşifalarında yetişen tabipler İbn Sina'ya gelinceye kadarki dönemde yaşayan büyük tabiplerin eserlerini kullanmaları ve bunlardan yararlanmaları gayet tabii bir sonuçtu. Bu döneme kadar İslam tıbbı gelebileceği noktaya varmış ve neredeyse tıp alanında doruğa ulaşıldığından yazılabilecek o gün için yeni şeyler kalmamıştı diyecek olsak her halde yanlış olmaz.

Klasik dönem Osmanlı tıbbı, Anadolu Selçuklu tıbbî gelenekleri ile dönemin kültür merkezleri olan Suriye, İran, Türkistan ve Mısır'dan gelen bilim adamları sayesinde gelişmiştir. Osmanlı ilim adamları ve tabipleri bu alandaki problemlerin çözümünü IV.-VIII/X.-XIV. Yüzyıllarda telif edilen İslam tıbbına dair klasik eserlerde aramışlardır. İslam tıbbının etkisiyle gelişen ve Rönesans sonrası Avrupa' da gerçekleşen tıbbi birikimleri, başlangıçta uzaktan da olsa takip etmeye çalışmışlar, daha sonra tıbbi eserlerin tercümeleriyle tanışmışlardır.

Osmanlı öncesi Anadolu'da tıp Selçukluların himayesinde gelişmişti. Selçuklu dönemi Anadolu'su tıbbi alanda önemli gelişme gösterdiğinden, şehirlerde tababet icra eden pek çok tabibin varlığını tespit edebiliyoruz. Özellikle Sultan II. Kılıç Arslan ve Sultan Alaeddin Keykubad döneminde Anadolu'ya davet edilen ilim adamları arasında çok sayıda tabip de vardı. Bu tabiplere, "*Melikü'l-hükema*, *Sultanu'l-etibbâ*, *Eflatunu'd-dehr*, *Bokratu'l-'asr*, *Mesihü'z-zaman*, *Fahru'l-millet ve din...* " gibi unvanlarla hitap edilirdi.

Bu tabipler arasında Ekmeleddin Müeyyed en-Nahcuvânî, Ebu Bekr İbnü'z-zeki el-mutatabbib el-

Konevi ve Ebu İshak İbrahim İbn Muhammed el-ma'ruf bi Gazanfer et-Tebrîzî gibi meşhur olanları saymak mümkündür. Bu hekimlerden Ebu Bekr İbnü'z-zeki el-mutatabbib el-Konevi'nin Huneyn İbn İshak'ın *el-Mesâil fi't-Tib li'l-Müteallimin* adlı eserine yazdığı *Hâsilu'l-Mesâ'il* adlı şerh ile İbn Sina'nın *el-İşârât ve't-Tenbihât* adlı eserinin, et-Tabi'iyât kısmına yazdığı bir şerhi gibi çalışmaları vardır.

Ayrıca *Edvîyetü'l-edviye, İhtisâru Fusulî'l-Bukrat, Kifâyetü't-tib, Risâle fi şerhi ba'zî'l-mesâil li-esbâb ve 'alâmât müntahabe mine'l-Kanun*: (İbn Sina'nın *el-Kanun*'undan seçilmiş bazı örnekler) ve *Sihhatu'l-ebdân, Takdimü'l-'ilâc ve Bezrekâtü'l-Minhâc, Rumuzü'l-Minhâc ve Künuzü'l-'ilâc ve Lübâbü'l-esbâb* gibi eserler telif eden Hubeyş et-Tiflîsî; II.Keykavus zamanında vezirlik de yapmış olan ve Fahrüddin er-Razi' nin *Şerhu Külliyyâti'l-Kanun'unu, Hallu şukuki'l-mûrede fi şerhi'l-Fahri'r-Râzî*, İbn Sina'nın *el-İşârât ve't-Tenbihât'ını, Zübdetü'n-nakz ve Lübâbu'l-Keff* adıyla şerh etmiş olan Necmüddin Nahcuvânî gibi tabiplerin yanısıra Abdullah İbn Abdülaziz Sivasî, Ali Sivasî, *Muhtasar fi ma'rifeti'l-edvîyeti'l-müfrede* adlı eserin müellifi olan Tâcuddin Bulgârî ile Ebu'l-Berekat el- Bağdadî'nin öğrencisi olan Muhezzibiddin İbn Hubel (ö.1213) adındaki tabipler Osmanlı öncesi Anadolu'da yetişen tabipler olup Osmanlı tabiplerine öncülük ve kaynaklık etmiştir.

Aslında İslam tıp tarihinde XIII. Yüzyılın başından itibaren orijinal eser verme geleneği adeta duraklamıştır. Bu tarihten itibaren gerek Osmanlı devleti bünyesinde ve gerekse İslam dünyasının diğer bölgelerinde "tıpta takrar" dönemi başlamış bulunmaktadır. Buna rağmen köklü bir mazi ve zengin bir literatüre sahip olan İslam medeniyetinin bu diliminde yetişen tabipler kendi şartlarında kendi toplumlarının tıp ve tedavi ihtiyaçlarını fevkalade karşılamışlardır.

İşte bundan dolayı İslam Medeniyetinin adeta orta zamanının son dilimini oluşturan Osmanlı devri İslam medeniyeti tıp alanında da önemli bir dönem olup bir çok tabibin ve tıp kurumunun var olduğu bir dönemdir. Osmanlı devri tabipleri genellikle İslam dünyasının Mısır, Suriye, İran ve Irak'ta yetişmiş olanları olduğu gibi devletin bünyesinde oluşturulan tıp kurumlarında yetişenler de vardır. Osmanlı Devletinin ilk dönemlerinde Yıldırım Bayezit tarafından kurulan "Yıldırım Darüşşifası" ilk tıp kurumu olarak kabul edilir. Bu kurum bir hastahane görevi yaptığı gibi muhtemelen tıp öğreniminin az da olsa yapıldığı bir kurum olabilir. Bu dönemden itibaren Osmanlı beyliği ve diğer komşu beylikler bünyesinde bir çok tabibin yetiştiğini görüyoruz. Bu hekimlerin biyografileri üzerinde durmadan kısaca yaptıkları görevler ve yazdıkları eserleri anlatıp telif ve tercümelerinin kaynaklarını tesbit etmeye çalışacağız.

Hekim Bereket : Anadolunu n ilk hekimlerinden olup mükemmel bir düzeyde Arapça ve Farsça bilmektedir. *Tuhfe-i Mübârizî* adıyla, Anadolu'da Türkçe ilk tıp kitabını yazan tabip Bereket'tir. Eserinin önsözünde kitabını Anadoluya gelmeden çok daha önce *Lübâbu'n-Nuhabfi't-tib* adıyla Arapça olarak kaleme aldığını kaydederek daha sonra bunu *Tuhfe-i Mübârizî* adıyla Türkçe'ye çevirdiğini anlatır. Tabip Bereket'in Anadolu'ya gelmeden önce yazmış olduğu bu eser, İbn Sinâ'nın *el-Kanun fi't-tib* meşhur eserinin ikinci bölümü olan Müfredât(edvîyetü'l-müfrede)'ın bir özeti mahiyetinde olup biraz farklı bir tasnif ve ilavelerle telif

edilen bir eserdir. Tabip Bereket eserini Türkiye Selçukluları hükümdarı Alaeddin Keykubat'ın Amasya Emiri Melikü'l-ümerâ Mübarizü'd-devle ve'd-din Halifet Alp- Gazi İbn Tûlf İbn Türkânşah (ö.622/1225)'a sunduğunu ve emirin eseri çok beğendiğini, fakat: "Türkçe yazılmış olsaydı çok değerli olurdu", demesi üzerine kitabı önce Farsça'ya sonra da Türkçe'ye tercüme ettiğini kaydeder.[42] Hekim Bereket aynı emirin isteği üzerine yine onun adına Türkçe olarak kaleme aldığı *Kitâb-ı Hulâsa der 'İlm-i tıb* adlı bir eseri daha vardır. Bunun da bir nüshası aynı yazma içinde yer almaktadır.[43]

Hacı Paşa Celeleddin Hıdır İbn Ali : Anadolu'da ve özellikle Beylikler döneminde bir çok tabip ve eserinin bilinmesine karşılık, hayatları belli ölçüde bilinen ve Arapça ve Türkçe tıp eserlerinin çokluğu ile öne çıkan hekimler sınırlıdır. Bunlar arasında Anadolu'nun İbn Sinâ'sı diye meşhur olan Hacı Paşa adıyla tanınan ve aslen Konyalı olan Celeleddin Hıdır adındaki tabiptir. Öğrenimini Kahire'de yapmış olup çalışkanlığı ve zekası ile başarılı bir öğrencilik hayatı olan Hacı Paşa, bir ara tutulduğu ağır bir hastalık nedeniyle tıp ilmine duyduğu ilgi yüzünden bu alanda da kendini yetiştirmiş ve Mısır Memluklu Hükümdarı Sultan Kalavun hastanesinde bir süre hekim olarak çalışmıştır. Daha sonra Aydınoğlu İsa Bey'in daveti üzerine Ayasuluk'a gelerek saray hekimliğini üstlenmiş ve Batı Anadolu medreselerinde hocalık yapmıştır. 1424 yılında Birgi'de vefat ettiği tahmin edilmektedir. Hacı Paşa'nın tıbbı dair *et-Te'alîm 'fi 'İlmi't-tıb, el-Feride fi zikri'l-ağziyeti'l-müfide, Şifâ'ü'l-eskâm ve devâü'l-âlâm, el-Usûlü'l-hamse, Kitabu's-sa'ade ve'l-ikbâl, Müntahab-ı Şifa, Teshil* adıyla bilinen eserleri vardır. Bunlardan ikisi Türkçe diğerleri Arapça olarak kaleme alınmıştır. Bu eserlerin muhtelif kütüphanelerde bir çok yazma nüshaları vardır.[44]

Bunlardan *Şifâ'ü'l-eskâm ve devâü'l-âlâm* aynı zamanda *Şifa-yı Hacı Paşa* veya *Kanun-ı Hacı Paşa* adıyla da anılıp onun 1380 yılında Aydınoğlu İsa Bey adına Kahire'de iken yaptığı araştırmalar ve incelediği tıp kitaplarından derledikleri ile kendi deneyimlerini de kattığı Arapça dört bölümlük eseridir. Kısaca *Şifâ'ü'l-eskâm* diyebileceğimiz eser ilaç olarak kullanılan yiyecekler, içecekler, basit ve mürekkebe (kompoze) ilaçlar ve hastalıkların tedavi usullerini içermektedir. *Müntahab-ı şifa* ve *Teshîl*, adlı eserleri ise, belli ölçülerde *Şifâ'ü'l-eskâm*'ın Türkçe olarak özetlenmiş ve kısmen basitleştirilmiş şekilleridir. Hacı Paşa'nın, *Müntahab-ı Şifa* adlı eseri ise, Anadolu'da yazılmış ilk Türkçe tıp kitaplarının en çok tanınmışlarından olan sade bir Türkçe ile yazdığı bu eseri, üç bölümden meydana gelir. Birinci bölüm teorik ve pratik tıbbi bilgileri, ikinci bölüm yiyecek, içecek ve ilaçları, üçüncü bölüm ise hastalıkların teşhis ve tedavini ihtiva eder.

Bu eserlerden üç tanesi Anadolu hekimleri tarafından daha çok tanınmış ve daha sonraki tabiplere kaynaklık ederek yüzyıllarca el kitabı olarak kullanılmıştır.[45] Ancak bu eserler ifade ettiğimiz gibi orijinal buluşlar içermeyen ve kendisinden önce yazılmış eserlerin bir tekrarı olmakla birlikte yer yer bazı yeni izahları havidir.

Muhammed İbn Mahmud eş-Şirvânî (1375-1450): Anadolu'ya yerleşmiş Şirvan'lı bir aileye mensuptur. Eserlerinden anlaşıldığına göre öğrenimini Anadolu'da tamamladığını, tıp ve diğer ilimlerle ilgili

çalışmalarını Anadolu Beylerine ithaf ettiğini göstermektedir. Eselerinden Mentеше oğlu İlyas Bey adına *İlyasiyye*, Germiyan oğlu Ya'kub Bey adına *Ya'kûbiyye*, Osmanlı Hükümdarı Çelebi Mehmed adına *Sultâniyye*, II. Murad adına *Tuhfe-i Murâdî*, Osmanlı devlet adamlarından Timurtaş oğlu Umur Bey adına *Cevhernâme* adlı eserlerini ithaf ettiğini görüyoruz. İlk devir Osmanlı tıbbında en çok eser veren müelliftir.

Eserlerinden *Ya'kûbiyye*, Şirvanî'nin Germiyan hükümdarı Ya'kub Bey adına yazdığı, koruyucu hekimliğe ait eseridir. *Ya'kûbiyye*, bir önsöz ile otuz bölümden ibaret olup, giriş bölümünde insanın yaratılış gayesi, sağlığın korunmasının şartları ve eserini telifteki maksadını açıklamaktadır. Daha sonraki bölümlerde sağlığı koruma prensipleri, ağır ve hafif yiyecekler, yaz ve kış sporları, ata binme, uyku, banyo, teskin edici/ağrı kesici ilaçlar, ilaç terkipleri, macunlar, pomatlar, bazı bitki çaylarının hazırlanması geniş olarak ele alındığı bir çalışmasıdır.

Ravzatu'l-'itr Şirvânî'nin, II. Murad'ın kazaskeri Veliyüddin İlyas el-Hasenî'ye ithaf ettiği, eczacılık ve iriyat ile ilgili on fasıllık mukaddime ile kırk dört bölümden ibaret bir eserdir. Bu eserinde macunlar, müshiller, uyuşturucular, merhemler, yağlar, panzehirler, özsular, toz ilaçlar, hap, tablet ve pastiller, lavmanlar, fitiller, ilaçların yararları, hazırlanış şekilleri, faydaları, kullanılacağı zaman ve süresi, yan etkileri ayrı başlıklar altında anlatılmıştır. Zaman zaman yararlandığı kaynakları belirtmesi, tekrardan sakınmak için bir kısmını sembollerle ifade etmesi, kendi gözlemlerini vurgulaması, yalnız devrinin değil, daha sonraki devirlerin de büyük bir tıp yazarı olduğunu göstermektedir.

Şirvanî'nin *el-Faslu'l-âşiru fi ma'rifeti'l-evzâni ve'l-mekâyil* adlı eserine gelince, ölçü ve tartı aletlerini anlattığı bir risalesdir. Yegane nüshası Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa bölümü 2093/8 numarada kayıtlıdır. Yine Şirvânî'nin *Risaletün mine't-tib fi beyanı m'ebtuliye bihi mine'l-kulunç* adlı eseri 1434'de Bursa'da telif etmiştir. Eser kulunç ve barsak tutukluğu hastalıklarının sebeplerini, belirtilerini, tedavilerini konu alan bir eserdir. Risale, mukaddime ve bir babdan oluşmaktadır. Önsözünde, bağırsakların anatomisi aktarıldıktan sonra kulunç hastalığını ele alıp gerekli bilgileri serdetmiştir.

Sultâniyye: Şirvânî'nin Sultan Çelebi Mehmed adına yazdığı, koruyucu hekimliğe dair eseridir. Eserin tasnifinden anlaşılacağı gibi Sultaniyye çeşitli mizaç sahiplerinin nasıl beslenmesi gerektiği, dört mevsimde nelerin yenilip içilmesi ve nasıl giyinilmesi gerektiği, gıdaların tasnifi, yemek zamanı, sağlığı korumak kaçınması gereken şeyler, suların kalitesi, nasıl ve ne zaman içilmesi lazım geldiği, hareket ve durgunluğun fayda ve zararları, göz ve kulak sağlığının korunması, uykunun bedene tesirleri, kusmanın, müshillerin, hamamların, cinsel ilişkinin fayda ve zararları, macunlar vs. gibi sağlıkla ilgili konulara dair pratik bilgi ve öğütler ihtiva eder. Bu eser de Şirvânî'nin diğer eserleri gibi Türkçe açısından olduğu kadar, yeme, içme, giyim kuşam gibi sosyal hayatın o günkü bazı safhalarını aktarması açısından da önemli olup daha önce telif edilen tıp eserleri tarzını yansıtmaktadır. Yuhanna İbn Maseveyh'in *Tedbiru'l-esihhâ'* adlı eseri de genel sağlığı koruma ve hasta olmayanların kendilerini hastalıklara karşı nasıl koruyacaklarına dair yazdığı bir eser olup

Şirvânî'nin kullandığı bir kaynak olabilir.

Şirvânî'nin *el-Mürşid* 1438 yılında tamamladığı, göz hastalıkları konusunda Osmanlı tıbbının en kapsamlı kitabı olan eseridir. Faydalandığı kaynaklar dolayısıyla dönemine kadar, İslam tıp tarihinde oftalmoloji hekimliğinin ulaştığı en üst düzeyi anlatmaktadır. Kitap Allah'a yakarış ve Hz. Muhammed'e na'tı ve eserini O'nun manevi işaretleriyle yazdığını ihtiva eden giriş bölümünden sonra başlar. *Mürşid*'in Birinci bölümü 1 mukaddime, 6 bab ve 27 fasıl; II. bölümü 17 bab, 110 fasıl; III. bölümü 3 bab, 18 fasıldan oluşmaktadır. Transkripsiyonlu metni Ali Haydar Bayat-Necdet Okumuş tarafından yayınlanmıştır.[46]

Şirvânî'nin bu eseri ile aynı isim ve içeriğe sahip olan bir diğer eser Endülüs'ün yedinci/onüçüncü yüzyıl tabiplerinden olan Muhammed İbn Kassum İbn Eslem el-Ğâfikî'nin eseridir. El-Ğâfikî "*el-Mürşid fi'l-Kuhl*" adlı bu eserini yazarken kendisinden önce yaşamış göz tabiplerinden Huneyn İbn Ishak'ın *Aşr Makalât fi'l-ayn* ile *el-Hucce ve'l-cevâb*'ını; Ali İbn İsa'nın *er-Risale* veya diğer adıyla *et-Tezkire*'sini, Ammâr İbn Ali el-Mavsilî, Halef İbn Abbas ez-Zehrâvî ve Ebu Ali İbn Sina gibi büyük tabiplerin bu alanda yazdıklarının tümünü iyice tetkik ettiğini anlatıp bu çalışmalardaki eksiklik veya katılmadığı taraflarını tespit ederek konuyu yeniden ele alıp bu bilgilere kendi deneyimlerini ekleyerek te'lif etmiştir. [47]

"Göz hastalıklarında rehber" anlamına gelen *el-Mürşid fi'l-kuhl* veya diğer adıyla *el-Mürşid fi tıbbi'l-uyûn* veya *Tıbbu'l-ayn*, kendi döneminde önemli bir çığır açmış bilgileri içermektedir. Müellif bu eserin mukaddimesinde : "Bu alanda gerekli olan teorik bilgi ile pratik uygulama hakkındaki bütün bilgilerin bulunabileceği bir kitaptır" diye kaydetmektedir. Eser bir mukaddime ile altı bölümden oluşmaktadır. Bu bölümlere "makale" adını veren müellif makalenin alt başlıklarına da "fasıl" ve bir alt başlığa da "ders" adını vermiştir. Eş-Şirvânî de eserini telif ederken kısım, Bab ve fasıl diye ayırmaktadır.

El-Gafikî, genel bir girişten sonra tıbbın üstün bir meslek olmasının yanısıra göz hastalıklarıyla ilgilenmenin ise daha büyük bir şeref olduğunu anlatır. Sonra da gözün anatomisi, göz hastalıkları, bunların ameliyatla tedâvî şekillerini anlatır. Gözün yeri ve anatomisini, tabakaları, kısımları, bunların yapıları, gözün içindeki sinir ve damarları ve görme olayının nasıl meydana geldiğini anlatır. Sonra yeme ve içmenin uyku ve uyanıklığın göz hastalıkları ile ilgisi üzerinde durup genel tıp ilmi ile ilgili hususlarla göz hastalıklarının ilişkilerini anlatmaktadır. Ardından Göz hastalıkları, bunların meydana geliş sebeplerini, hastalıkların türlerini, dış dünyanın ve tabiat şartları ile iklimlerin göz hastalıkları ile ilişkilerini ve hastalıkların oluşmasındaki etkilerini izah ederek göz hastalıkları için iyi gelen ilaçlar ve bunların çeşitleri, hazırlanış yöntemlerini göz hastalıklarının türlerini, bu türlerin hangileri için hangi tür ilacın daha iyi geleceğini göz kapaklarında görülen arpacık, siğil ve benzeri hastalıkların oluş nedenleri ile bunların nasıl tedâvî edileceğini, bütün göz hastalıkları için kullanılacak damla ve merhemler ile ağızdan alınacak ilaçların kullanım şekillerini anlatır. Son olarak da çocuk göz hastalıklarına yer vermektedir. Gözün hangi kısım ve hangi tabakasında hangi hastalığın meydana geldiği ve bu hastalıkları gidermek için hangi ilaçların kullanılacağı üzerinde durur ve tedâvî yöntemlerini anlatır.[48]

El-Mürşid gerçekten göz hastalıkları ve bunların tedâvîleri ile göz patalojisi yani göz hastalıklarının nedenleri, süreçleri ve belirtileri ve genel patoloji ile olan ilişkilerini tespit etme ve birbirleriyle olan bağlantılarını belirlemesi açısından tıpta önemli bir çığır açmıştır. İslâm dünyasında olsun Batı dünyasında olsun göz ile ilgili olarak yapılmış en geniş çalışma olarak kabul edilen el-Ğafikî'nin eseri özellikle çocuklarda görülen göz hastalıklarını ayrı bir bölümde özel olarak ele alması orijinal bir çalışma şeklinde kabul edilmiştir. Göz hastalıklarını önlemenin en etkin yollarından birisi olarak öncelikle sağlıklı beslenmeyi tavsiye etmesi, tedâvî için çok alternatif öne sürmesi, göz cerrâhisinde kullanılan aletlerini geliştirip bunları kullanması gerçekten göz hastalıkları alanında tıpta büyük bir yenilik ve önemli bir çığırır.

Her iki müellifin eserinin aynı ismi ve aynı konuları ele almış olması Şirvânî'nin eserini Türkçe olarak yazarken el-Ğafikî'den yararlanmış olması büyük bir ihtimaldir.

Şirvânî'nin eserlerinin, XV. yüzyıl başında döneminin ilmi zihniyetini en mükemmel bir şekilde yansıtması yanında, bugün hemen herkesin anlayabileceği sade Türkçe ile yazılmış olması, Şirvani'yi daha da önemli kılmaktadır. Şirvani'nin eserlerine baktığımızda o da diğerleri gibi çağının ilmi düzeyi gereğince kendisinden öncekilerin yazdıklarını şerhederek tıp ilmine katkıda bulunmuştur. Şerh tarzı telif, ayrı bir telif tarzı olup müellifin kendi dönemindeki gelişmeleri bir önceki dönemin eserlerine ilave etme metodudur. Bu da Osmanlı dönemi tabip ve müelliflerin uyguladığı bir usûldür.

Bunların dışında genel olarak kaydedebileceğimiz Arapça ve Farsça'dan yapılan çeviri tıp kitapları vardır. Bunlardan birkaç örnek vermeye çalışalım:

Sultan II. Murad adına Musa bin Mes'ud tarafından yapılan ve Ebu Zeyd Hibetuİlah İbn el-Muzaffer İbn Muhammed İbn Erdeşir İbn Keykubat et-Taberî'nin Farsça bahnemesinin *Bahname Tercümesi* adıyla yapılan çeviri. Yazmanın, Manisa ve Milli Kütüphanede Farsça nüshalarında, yazarı Ebu Zeyd et-Taberi Hibetuİlah el-Muzaffer İbn Muhammed olarak zikredilir. Musa İbn Mes'ud'un çevrisindeki, "*Ebu'l-Muzaffer eydür kim, Hibetullah oğlıdur, Muhammed oğlıdur, Erdeşir oğlıdur, Keygat oğlıdur, Mihras oğlıdur, Hercas oğlıdur*", *Câmasb hakim bir gün, ben kulunu kendünün has halvethanesine çağırdı, buyurdu... bu cima' babında olan emrazdan nevahîden beyan itmek için bir kitab düzesin ve ol kitab içinde cima 'un lezzetin ve cemi keyfiyeti tertib idesin. Çünkü işaret böyle oldu kim, bu babda bu kitabı te'lif idem (3b-4a)*", ifadesinden, müellifin Ebu Muzaffer olduğu anlaşılmaktadır.

Bir başka *Bahname Tercümesi* de Saruhanoğlu Ya'kub İbn Devlet adına [ö. 1428] adına Salahaddin'in Farsça'dan yaptığı bahname çevirisidir. Salahaddin, kitabı, Ebu'l-Berekat Hace Nasireddin-i Tusi'nin, Abbasi Halifesi el-Me'mun için hazırladığı eserinden çevirdiğini yazar. Bu Farsça bahnamenin, 1284 yılında ölen

Nasireddin-i Tusî'nin, İslam tarihinde 813-833 yılları arasında halifelik yapan Me'mun adına kitap yazması imkansızdır. Bu eserin yukarıda açıkladığımız, Ebu'l-Muzaffer'in kitabının çevrili olabilir.

Bir diğeri *Bahname* de Ali İbn İshak'ın, Osmanlı sultanı II. Murad'a adına yazdığı Osmanlı Devletinde Türkçe telif bahnamelerin ilk ve en kapsamlısı olanıdır. Tîfinâşî'nin *Kitâbu rucu'î's-şeyh ile's-Sıbah* adlı eserinden yararlanılarak yazılan *Bahnâme*'nin 25 babı erkekler için, 15 babı da bayanlar için gerekli olan cinsel bilgileri içermektedir. Bugüne kadar hakkında hiçbir araştırma yapılmamış olan bu yazma, inceleme ve transkripsiyonlu metni Ali Haydar Bayat tarafından yayınlanmıştır. Tîfinâşî'nin bu eserinin ayrıca Kemalpaşazâde tarafından *Tercümetu rucu'î's-şeyh ile's-Sıbah fi'l-kuvveti ala'l-bâh* adıyla bir Türkçe tercümesi vardır.

Sinoplu Mü'min İbn Mukbil : Sultan II. Murad devri tabiplerindendir. Göz hastalıklarına dair Sultan II. Murad adına yazdığı ve ona takdim ettiği *Miftahu'n-nur ve hazainü's-sürur* adıyla yazdığı yedi bölüm ve 110 babtan ibaret Türkçe olarak telif edilmiş bir eserdir. İbn Mukbil'in, İslam bilginlerinin eserleri yanında kendi gözlemlerine dayanarak yazdığı kitabın I-II. bölümü, kafatasının anatomisi ile başta görülen hastalıklar; III. bölümü, genel olarak göz hastalıkları; IV. bölümü, göz kapağı hastalıkları; V. bölümü, konjunktiva hastalıkları; VI. bölümü, kornea hastalıklarını; VII. bölümü, kristalen hastalıkları ve tedavilerini ihtiva eder. Eserin Ali Emiri Kütüphanesi no: 279 Türkçe Tıp'ta kayıtlı 166 ve 255 te kayıtlı 139 varaktan ibaret iki yazması vardır. Ayrıca Hamidiye no: 1034/4; Nuruosmaniyye no: 3585; Manisa no: 1857 de başka nüshaları daha mevcuttur.[49]

Aynı tabip ve müellif Sinoplu Mü'min İbn Mukbil'in *Zâhire-i Muradiyyefi't-tıbb* adındaki bir başka eseri aynı şekilde II. Murad adına yazdığı eserdir. Göz hastalıklarının ağırlıklı olarak işlendiği üç bölümlük eserin 1. bölümü, beyin, baş ağrıları ve göz ağrıları, göz kapaklarının ve göz tabakalarının, kulak hastalıkları ve tedavilerini anlatır. II. Bölümü ise, karaciğer, dalak, bağırsak, genital organları, vücut ağrıları ve cerrahi vakalar, cüzam ve veba gibi bulaşıcı hastalıklar ve tedavileri, III. bölüm koruyucu hekimlik, kan alma, hacamat gibi genel tedavi yöntemlerini ihtiva etmektedir. Bu eserin de muhtelif kütüphanelerde bir çok yazma nüshası vardır.

İshak İbn Murad: Osmanlı tıbbının Anadolu'da tanınan tabip ve mütercimlerinden birisi de II. Murad devri ilim adamlarından Geredeli İshak İbn Murad'tır. Onun tarafından sade bir Türkçe ile telif edilen *Edviye-i Müfrefe* adlı eserin Osmanlı Beyliğinin ilk tıp kitabı olduğu bilinmektedir. İshak İbn Murad eserini Gerede'nin Arkut Dağı zirvesinde yazmıştır. Yazma nüshalarında kitabın adı verilmemesine karşılık, araştırmacılarca *Edviye-i Müfrefe* olarak isimlendirilmesi, giriş bölümündeki;

"İshak İbn Murad aslahallahu şa'nehu diledi bu illerde bulunur ve dahi Türki dilinde adı bilinür edviye-i müfrefe cem idüb bu beyaz içinde sevada getüre" cümlesine dayanır. Klasik tıp kitabı olması dolayısıyla,

yalnız tek terkipli ilaçlardan bahseden eserlere verilen bu ismin bu eser için doğruyu ifade etmediği söylenebilir. Zira iki bölümlük eserin 1. bölümünde alfabetik olarak, tedavi amacıyla kullanılan hayvansal, bitkisel, yani basit/tek terkipli ilaçların hangi hastalıklar için kullanılacağı, zararlarının giderilme yolları; II. bölümünde, baştan aşağıya doğru hastalıklar, sonraki ek bölümde, İbn Sina ve Cürcanî'den alıntılarla hümoral patoloji teorisi, sağlıklı yaşamının şartları, cinsi münasebet konusu ve ihtiyarlık gibi hususlara yer verilmektedir. Son bölüm ise Arapça-Farsça-Türkçe terimler sözlüğüdür. Dönemin diğer tabiplerinden Hacı Paşa Hıdır'ın dönemin tıp anlayışını yansıtan, *Müntahab-ı Şifa*'sında dualar, tılsımlar, muska formülleri olmasına karşılık, *Edviye-i Müfredede*, bunların hiç birinin olmaması, eseri *Müntahab-ı Şifa*'dan daha bilimsel kıldığı gibi, İshak İbn Murad'ı da, metodolojiyi ve bilimsel verileri halka indirmesini çok iyi bilen çağdaşlarından üstün bilim adamı yapar.[50] Eserde kaydedilen ilaçlar bugün hala bu bölgenin halkı arasında aynı tabir ve terimlerle kullanılmaktadır. Müellif bu eserini yazarken daha çok Zeynüddin İbn İsmail el-Hüseyn el-Cürçânî'nin *Zahîre-i Harezmsâhî* adlı eseriyle İbn Sina'nın el-Kanun'undan aynen alınmış bilgilerden ibaret olduğu kanaati vardır.[51]

Ayrıca İshak İbn Murad'ın İbn Cezle'nin genel hastalıklar ve ilaçları, bu hastalıkların tedâvî ve tedâvî yöntemleri ile ilgili bilgi aktaran *Takvimu'l-Ebdân fi tedbiri'l-İnsan* diğer bir adıyla *Takvimu'l-ebdân fi ilmi't-tıbb* adlı önemli eserini Türkçe'ye tercüme ettiği kaydedilir.[52] Ayrıca İbnü'l-Baytar'ın eserini Türkçe'ye tercüme ettiğine dair geniş bilgiyi İbnü'l-Baytar'ı anlatırken kaydettik.

İbn Şerif: *Yâdigâr* (*yâdigâr-ı İbn Şerif*) Tabip Ali Çelebi İbn Şerif'in, Çelebi Mehmed ile oğlu Sultan II.Murad zamanında beylerbeylik görevini uzun müddet yürüten ve ilme büyük önem veren Osmanlı devlet adamı Timurtaş oğlu Umur Bey adına klasik İslam tıp kitabı düzeninde yazılmış eseridir. *Yâdigâr* hava, mevsimler, meskenler, Müshil ve ma'cunlar, epilepsy felc ve göz hastalıkları, kulak burun boğaz hastalıkları, diş ve diş tedavisi, akciğer hastalıkları ve soğuk algınlıkları, kalp, mide, bağırsak ve karaciğer hastalıkları, bibrek, mesane ve tenasül organlarında görülen hastalıklar, kadın hastalıkları, ateşli hastalıklar, deri hastalıkları ve bezeler, giyecek ve yiyecekler, sular, diyet, gibi koruyucu hekimliğe ait bölümlerle, baştan ayağa hastalıklar ve tedavileri, hangi ilaçların hangi hastalıklar için kullanılacağı, ortopedik ve cerrahi girişimler sistematik bir düzen içinde aktarılır. Bu özelliğinden dolayı gerek tabipler gerekse halk tarafından bir hayli ilgi görmüş ve Osmanlı tıp medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuştur. *Yâdigâr-ı İbn Şerif* Osmanlı tıbbının dayandığı kaynaklarının ne tür eserler olduğunu anlatması bakımından mükemmel bir örnektir. Zira Huneyn İbn İshak'tan başlayarak, er-Râzî, Ali İbn Abbâs el-Ahvazî ve İbn Sinâ'nın eserlerinde görülen tertip ve te'lif tarzları ile ele aldıkları konular ve eserlerindeki sıralamalarının çok yakın bir tarzda *Yâdigâr*'da kullanıldığını görüyoruz.[53] *Yâdigâr*'ın başta Cerrah Paşa Tıp Tarihi Kütüphanesi olmak üzere Türkiye'nin muhtelif kütüphanelerinde onlarca yazma nüshası vardır.[54]

Abdülvehhab İbn Yusuf İbn Ahmed el-Mardânî (ö.1420)'nin *Kitâbu'l-müntahab fi't-tıbb* adlı eseri de klasik tıp tarihleri telif tarzlarından birisi olup kendisinden önceki meşhur tabiplerin Arapça ve Farsça tıp kitaplarından seçilmiş alıntılarının tercümeleriyle meydana getirilmiş bir eserdir. *Müntehabât* makale düzeninde

düzenlenmiş olup Sultan Çelebi Mehmed adına yazılmış ve ona ithaf edilmiştir. *Kitâbu'l-Müntahab*, kelime anlamından da anlaşılacağı üzere, Yazar kitabın yazılış amacını:

'Memalik-i Rum' *da*, zira hazik tabibleri az kaldı ve dahi tıbbun mu'teber kitabları vardır, 'Arabîdür ya Parisîdür. Ve Türkî dilince bir müfid kitab yokdur. Pes diledüm kim tıbbun külliyyatından ve cüz'iyatından ve teşrihlerün acayiblerinden ve mualecatun ğarâyiblerinden ve mürekkebâtun mücerrebatlarından ve müferredatların müsta'mellerinden bu nefis haşiyeleri üyürtleyen ve Türkî dilince tercüme kılam ve adını *Müntahab* koyam", ifadesiyle ortaya koyarken, tıbbın en yüce mesleklerden olmasına karşılık, devrinin hekimlerinin bilgisiz, gayretsiz olduklarını ve tek amaçlarının eşraf katında itibar kazanmak olduğunu, "Şimdikü zamanda bu şerif 'ilm ile intifa' az aldı, zîra ulu 'ilmdür ve kavaidleri bî-hadd ve bî nihayetdür. Ve bu zamanun tabibleri 'acizlerdür ve himmetleri kasırdur ve ictihtidları yokdur ve bu nefis 'ilmün tahsîlinde sa'yıları ol mikdardur, ta ki eşraf-ı nâs katında izzet ve rif'at bulalar. Ve ümerâ ve selâtin kapularına tavassul ve takarrub ideler. Pes dünya suhtından ötrü diyenlerin fesada virürler. Ve ahiretlerin dünyaya satarlar", satırlarıyla ifade eder. Sultan Çelebi Mehmed'in kütüphanesi için yazılmış bir nüshası Tire Necippaşa Kütüphanesinde korunmaktadır.[55]

Abdülvehhab İbn Yusuf İbn Ahmed el-Mardânî'nin bu sözleri o günkü Osmanlı toplumunda tabiplerin azlığı ve bilgilerinin bu alandaki kısırlığını dile getirerek İslam tıbbının daha önceki dönemlerde ilim dünyasında önemli yerlerini almış eserlerinden yaptığı nakillerle bu boşluğu doldurmaya ve Osmanlıların bu ilk döneminde bu ilme olan ihtiyacı bu eserle karşılamaya çalıştığını ifade etmektedir. Bu husus da Osmanlı tıbbının kaynaklarını anlatması açısından da son derece önemlidir. Osmanlıların bu ilk kuruluş döneminde tıp ilminin gelişmemiş olması nasıl gayet doğal ise, bu dönemde yazılan eserlerin kendilerinden önce bu ilimli ilgili olarak te'lif edilen bunca muazzam eserden yararlanarak yeni Türkçe telif tıp kitapları hazırlamaları da doğaldır.

Necmüddin Mahmud İbn İlyas eş-Şirazi: *Mecmu'atü'l-mücerrebât:* Necmüddin Mahmud İbn İlyas eş-Şirazi'nin *el-Hâvî fi ilmi't-tedâvî* adlı eserinin tercümesidir. Beş bölümden meydana gelen eserin 1. bölümü, 120 başlık altında organ hastalıkları, II. bölümü, 26 başlık altında ateşli hastalıkları, yani hümmiyât, III. bölümü 108 başlık altında dış organ hastalıklarını, IV. bölüm, alfabetik olarak müfred ilaçları, yani müfredât, V. bölüm ise, 50 başlık altında mürekkebat ilaçları (mürekkebât) ihtiva eder. Eserin XV. yüzyıl sonunda istinsah edilmiş bir nüshası günümüze gelmiştir.

Mecmu'atü'l-mücerrebât'ın konularının tertib şekli kısmen de olsa İbn Sinâ'nın *el-Kanun* daki tertibatına benzemektedir. İbn Sina da eserini eş-Şirazi'nin yaptığı gibi beş birinci kısma ayırmış ve birinci kısma Külliyyât, ikinci kısma müfredât, üçüncü kısma mualecât, dördüncü kısma hümmiyât ve beşinci kısma da mürekkebât adını vererek bu konuları işlemiştir. Her iki eser beşer kısımda meydana geldiği gibi ele aldıkları konularda sırayla olmasa bile hemen hemen aynı konulardır.

Sabuncuoğlu Őerfeddin: 1386'da Selçuklu ve Beylikler dönemi Anadolu'sunun önemli kültür merkezlerinden birisi olan Amasya' da doğan Sabuncuoğlu iyi bir eğitim sonra usta-çırak ilişkisi içinde şehrin önemli hekimlerinden tıbbî öğrenmiş, iyice vakıf olduğu Arapça ve Farsça bilgisi ile klasik İslam tıp kitaplarından gerektiği gibi yararlanmıştı. Őerfeddin, Ondört yıl kadar Amasya Daruşşifası'nda hekimlik yapmıştı. Kastamonu, İstanbul, Bursa gibi ilim ve tıp merkezlerine seyyahetler yapmış, bilgi ve birikimi dolayısıyla birçok öğrencisi olmuştur. Bunlar arasında, Hacı Paşa'nın *Teshîl'ini*, *Nazmu't-teshîl* adıyla şiir diline aktaran Muhiddin Mehî ile Farsça manzum tıp kitabı yazar Halimî vardır ki, Sabuncuoğlu bu iki yazarın eserlerini kendi hattıyla istinsah etmişti. Bir diğer öğrencisi de II. Bayezid'in Amasya valiliği sırasında tanıdığı sultana, ülkesine dönmeden 1490'da Farsça *Mir'atü's-sıhha* adlı eserini sunan Isfahanlı Giyas İbn Muhammed idi. 1470-75 yılları arasında vefat ettiğini tahmin ettiğimiz Sabuncuoğlu'nun uzun süren meslek hayatında iki telif, biri tercüme olmak üzere Türkçe üç tıp kitabı vardır.

Akrâbâdîn: II. Bayezid şehzadeliği sırasında Amasya'da valilik yaptığı sıralarda özel hekimi Şeyh Mehmed İbn Ahmed Mutetabbib el-Mardinî'nin daruŐşifa başhekimisi Sabuncuoğlu Őerfeddin'den ricada bulunması üzerine (850/1444) yılında *Akrâbâdîn* Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Esere Bayezid'in cerrahı olan Yunus İbn Abdullah da ilgi göstermişti. Őerfeddin, o zamana kadar bilinen Akrabadin'e dair eserleri tarayarak Zeynüddin Ebu İbrahim İsmail İbn Ahmed İbn Muhammed el-Hüseyn el-Cürçânî'nin Farsça kaleme alınmış *Zahîre-i HarzemŐâhî* adlı eserinin son bölümü olan *Akrâbâdîn* kısmını seçmiş ve Türkçe'ye tercüme etmiştir.

Bölüm, 31 bab olup buna mütercimmin kendisi de 29. ve 33. babları ilave ederek, 33 bölüm halinde yeniden düzenlemiştir. Kelime anlamı bu günkü tabiriyle tıbbî fomüller/Farmakope olan Akrabâdîn, ilaç hazırlanması, dört karışım/hılt teorisi kapsamına giren basit/müfred ve kompoze/mürekkebe ilaçlar; macunlar, eyarıçler, cevarışler, itrifiller, kurslar, süfuflar, loklar, Őaraplar, pervedeler, gargaralar, yağlar ve merhemlerin yapılıŐları, kullanıldığı yerler vs. gibi konuları içermektedir. Sabuncuoğlu Őerfeddin kendi ilave ettiği 29. babda, ilaçların etki sürelerini ve formüllere giren maddelerin miktarını (doz) vermiştir. 33. babda ise Arapça-Farsça-Türkçe bir sözlük yer almaktadır.

Akrâbâdîn'den ilk defa Bursalı Mehmed Tahir'in *Osmanlı Müellifleri* adlı eserinde sözetmiştir.[56] Süleymaniye Fatih No: 3536 kayıtlı 239 varaktan ibaret; Süleymaniye Kılıç Ali Paşa, No.: 741/1 140 varaktan ibaret ve Nuruosmaniye Kütüphanesi No. 3754'de kayıtlı nüshaları mevcuttur. Aynı eser daha sonraları İdris-i Bitlisi'nin oğlu Ebu'l-fadıl Mehmed Efendi tarafından da Türkçeye çevrilmiştir.[57]

Cerrahiyetü'l-Hâniye : Endülüslü tabip ez-Zehravî'nin *et-Tasrif limen aceze ani't-te'lif* adlı eserinin 30. bölümünün çevirisi olup bunula ilgili bilgileri yukarıda ez-Zehrâvî ve eserini anlatırken kaydettik. Türkçe'de

en geniş cerrahi eser olması bakımından da Osmanlı tıp eserlerinin kaynaklarının mahiyetini yansıtması açısından da ayrı bir önem arzeder.

Mücerrebname Sabuncuoğlu Şerafeddin'in 82 yaşında iken yazdığı ve uzun süren meslek hayatının tecrübelerini de içine alan bu eser, tıpta kullanılan ilaçların hap, merhem, şurup, toz, lavman, macun, yakı vs. gibi hazırlanış şekline göre on yedi başlık altında sınıflandırarak hangi durumlarda nasıl kullanılacağını anlatan farmakoloji kitabı mahiyetindedir. Söz konusu ettiği ilaçların birçoğu ile ilgili deneyimlerini ve başkalarından öğrendiği yöntemleri büyük bir açık yüreklilikle anlatır. Bu bakımdan *Mücerrebname*, Osmanlı tıbbının ilk deneysel kitabıdır denilebilir.

İbrahim İbn Abdullah

Sultan II. Bayezid devri ilim adamlarından olup *Alâim-i Cerrâhîn* adlı eserin mütercim-müellifidir. Bu çalışma Yunanca *Çintar* adlı cerrahi eserin Türkçe tercümesi ile birlikte Osmanlı tabipleri Hacı Paşa, Sabuncuoğlu Şerafeddin, Muhammed İbn Mahmud eş- Şirvânî ve Akşemseddin gibi tabiplerin eserlerinden yararlanarak naklettiği ilaç terkiplerini de içermektedir. Yirmi iki babtan meydana gelen eserin başlıca bölümleri arasında, taze yaralar, ok ve tüfek yaraları, kırık ve çıkıklar, urlar, kanserler şarbon, dolama, fitik, apse ve frengi bulunur. Osmanlı tıbbında ateşli silah yaraları ve frengiden ilk bahseden eser özelliğini taşıması bakımından da ayrı bir öneme sahiptir. Bu çeviri ile Osmanlı tıbbında Yunan tıbbının etkilerinin olduğunu söylememiz de mümkündür.

Ahi Çelebi (ö.930/1524) : Adı Mehmed olup daha ziyade Ahi Çelebi olarak tanınmıştır. Babası Kemal, Tebrizli[58] bir hekim olup, Kastamonu'da İsfendiyar Oğlu İsmail Bey'in hizmetinde iken, Fatih'in bu beyliği 1461 yılında Osmanlı topraklarına katmasıyla İstanbul'a yerleşmiş, kısa zamanda tanınarak büyük bir servet sahibi olmuştu. Hükümdar, özel hekimi olmasını arzu etmiş ise de, Kemal, "*azad olduktan sonra tekrar kul olmayı nasıl seçerim*", diyerek teklifi kabul etmemiştir.

Ahi Çelebi önce babasından, onun ölümünden sonra da devrin ünlü hekimlerinden Kutbeddin ve Altunizade'den aldığı derslerle kendini yetiştirmiştir. *Otlukbeli Savaşı'nda* ordu hekimi olarak görev almış, Fatih Dârüşşifâsı'nda çalışmış, darüşşifa hekimlerinden Muhiddin ve Hacı'nın saraya intisaplarıyla darüşşifanın başhekimisi olmuştur.

II. Bayezid'in tahta culûsunda saray hizmetlileri arasına alınmış, kısa bir süre sonra da *mutbak emîni* (*emîn-i kiler*) olmuştur. Padişahın çok yakınlarından biri olarak dostluğunu kazanmış olması, çevresindekilerinin düşmanca tavırlarına sebep olmuş ve hakkında çıkarılan asılsız dedikodularla bu görevinden azledilmiştir. Bir süre sonra sultanın bulunduğu bir mecliste, hakkındaki söylentilerin doğru olma-

diğının anlaşılması üzerine, 1507 yılında hekimbaşı olarak atanmıştı. II. Bayezid'in ölümüne kadar, yaklaşık dört buçuk yıl bu görevini sürdüren Ahi Çelebi, Yavuz Selim'in tahta geçmesiyle, azledilmişse de 1515'te yeniden hekimbaşılığa tayin edilmişti.

Kanunî'nin tahta çıkmasıyla hekimbaşılıktan ikinci defa azledildikten sonra da hürmet edilen bir kişi olarak yaşamış, 1524'te doksanını aşkın bir yaşta hac görevinden dönerken Kahire'de hastalanarak vefat etmiş ve İmam Şafi'nin kabrinin yanına gömülmüştür.

Ahi Çelebi, babasından intikal eden ve şahsi kazancıyla elde ettiği büyük serveti[59] Edirne'de medrese ve mektep ile İstanbul'da Yemiş İskelesi'nde yaptırdığı camiine vakfetmiş, vakıflarının gelir fazlasını da Medine fakirlerine yollanmasını vasiyet etmiştir.

Tıp alanında yaptığı telifat içinde en önemli eseri, böbrek ve mesane taşlarının meydana geliş sebepleri, belirtileri, tedavî yolları hakkında devrinin tıp anlayışına göre Türkçe olarak yazdığı on bölümlük *Risale-i Hisatü'l-Kilâ'* veya diğer bir isimlendirme ile *Hisatü'l-kilyeteyn ve'l-mesâne* adlı eseridir. Bu eserin Bağdatlı Vehbi efendi, No: 1491 de kayıtlı 79 varaktan inaret bir nüshasıyla Ali Emiri kütüphanesi no:58/3 ve 397/5 Türkçe Tıp'ta kayıtlı nüshaları vardır.

Bu konuda kendisinden çok daha önceki dönemlerde yazılmış eserler vardır. Muhtemelen bu eserler ona kaynaklık etmiştir. Bunlar içinde en eski olanlarından olduğu bilinen Sâbit İbn Kurre (221-288 / 836-901)'nin *Kitab fi'l-hisa el-mütevellede fi'l-kile ve'l-mesâne* adını taşıyan, böbrek ve mesanelerde oluşan taşlarla ilgili olarak yazdığı bir makalesi vardır. [60] Birkaç varaktan ibaret olan bu makale önemli olmakla birlikte kendisinden sonra bu alanda başka tabiplerin eserleri de mevcuttur.

Bunlardan en çok bilineni de Ebu Bekir er-Râzî'nin *Kitabu'l-Hisâ fi'l-kilâ ve'l-mesâne* (veya diğer adlarıyla *Kitab fi tevellüdi'-hisâ*, *Makale fi'l-kûlâ ve'l-mesâne*) adlı eseri olup o da böbrek ve mesanede oluşan taşlar ile ilgili bir eserdir. Bu eserin bu dönemler için gerçekten son derece önemli ve ilk çalışma olduğu görülmektedir. Ayrıca er-Râzî'nin *Makale fi'l-Kilâ ve'l-mesâne* -böbrek ve mesane hakkında bir makale- adıyla ayrı ve müstakil bir çalışmasının olduğu da bilinmektedir. Ancak ayrı isimlerle kaydedilmesine rağmen aynı eser olduğu gayet açıktır. Eserde Böbrek ve mesanede oluşan taşlar hakkında bilgi aktarıp bu taşların buralarda nasıl meydana geldiğini anlatır. Er-Râzî bu eserinde şu bilgileri aktarmaktadır: Böbrek taşları alınan gıdalara bağlıdır. Bünye kolay kolay taş yapmaz. Bünyesi taş yapanlar sert ve katı gıda maddelerini yemekten kaçınmalıdırlar. Fazla tuz, kirli su, devamlı et, uzun müddet sırt üstü uyumak, tok karna banyo yapmak taşların oluşmasına sebep olur. Bakla nohut, fasulye taşın oluşmasını engeller. Beyaz et, oğlak ve keçi eti faydalı, siğir ve tavşan eti ise zararlıdır. Badem, incir, bal ve kuru üzüm taşların oluşmasını engeller. Nane, ıspanak vs. sebzeler tavsiye edilir. Fıstık, ayçiçeği yağı faydalıdır.

Taşların böbrek ve mesanelerde oluşmasını kesin olarak engelleyen gıdalara gelince; çekirdekleri çıkarılmış karpuzla bir bardak kereviz tohumu ve dörtte bir bardak şeker katıp yapılan macun yemeklerden önce ve sonra alınırsa çok faydalı olur. Er-Râzî eserinin bu kısmında bir çok mürekkebi ilaç tarifi vermektedir. Bunların bir kısmı bu günkü tıp tarafından tasvip edilmiştir. Aynı şekilde günümüz tabipleri bu gibi ilaçları hastalarına vermektedirler.

Taşların böbreklerde oluşmasından sonra düşürülmesi için hasta bir küvete yatırılıp sıcak su banyosu yaptırılır ve suya bir çok mürekkebi ilaç katılır. Hasta bu ilaçlı suda bir müddet tutulur. Bu esnada kullanılacak ilaçların terkiplerini bu kısımda tek tek anlatmaktadır. Ayrıca hastanın iltihapları varsa önce bunlar kurutulup gerekli önlemler alınır ve sonra ilaçlı su banyosu yapılır. Bunların dışında hastaya ağızdan ilaç verilir. Taşların düşürülmesi yöntemi ile ilgili ilginç sayılabilecek tedâvî yolları kullanan er-Râzî bu yöntemlerini eserinde uzun uzun anlatmaktadır.[61]

Ayrıca Kuzey Afrikanın meşhur tabiplerinden Ebu Ca'fer Ahmed İbn İbrahim İbn Ebi Halid (ö.369/979) İbnü'l-Cezzâr'ın *Kitâb fi'l-Kilâ ve'l-hasâ* adlı eseri olup bu da aynı konu ile ilgili bir telifidir. Ahi Çelebinin bu eserine kimlerin hangi eserlerinin muhtemelen kaynaklık ettiğini bu şekilde tespit etme imkanını bulduk.

Ahi Çelebi'nin bu eserinden başka, Süleymaniye-Fatih kütüphanesi no: 3592 de kayıtlı 91 varaklık Farsça *el-Fevaidü's-sultaniyye fi'l-kavâidi't-tıbbiyye* ile Ali Emiri Kütüphanesi no:155155'te kayıtlı 39 varaklık bir nüshası olan Türkçe *Risale fi't-tıb*, ve Revan köşkü no: 1688/2 de kayıtlı bir yazma nüshası olan Türkçe *Mesnevi fi't-tıb* adlı eserlerinin olduğu da bilinmektedir.[62]

Nidâî : Kudüs'ün yakınlarında bulunan Kaysun'dan Ankara'ya göçmüş bilimle uğraşan bir ailenin beş çocuğunun en küçüğü olup, otuz beş yaşında Kırım emiri Sahib Giray Han'ın hizmetine girmiştir. Sonra tıp ilmine merak sarıp tababeti öğrenerek hekimlik etmeye başlamış, bir süre sonra Anadolu'ya dönerek, Konya'da şehzade II. Selim'in hekimliğini üstlenmiştir. İki tıbbi eseri vardır.

Nidai'nin en önemli eseri, 1566'da tamamladığı, Sultan II. Selime ithaf ettiği, önsöz ve 60 babtan meydana gelmiş *Menâfi'ü'n-nas* adlı eseridir. Yazar eserini, hekimin bulunmadığı ortamlarda halka faydalı olmak amacıyla çok sade bir Türkçe'yle kaleme aldığını, "*Kenar yirlerde tabibe muhtâclarun nihayeti yokdur ve vilayet vardur ki tabîb bulunmaduğundan gayrı tıbbâ müte'allik bir risale bulunmaz. Ve kitâb-ı tıp bulunursa kimi 'arabî ve kimi Farsîdür. Halk istihracından 'acizlerdür, ol sebepten safi Türkçe'de bu muhtasarı kaleme getürüb adını Menâfi'ü'n-nas didüm*", kelimeleriyle ifade eder. Gerçekten halk arasında çok tutulduğundan kitabın yazma nüshaları Osmanlı coğrafyasının hemen her yerindeki kütüphanelerde bulunmaktadır.

Aynı mahiyette bir başka eser olan İbnü'l-Cezzar'ın *Tıbbu'l-fukara* adlı eserini de andırıp doktora başvuramayacak kimselerin ihtiyacını karşılamak üzere telif edildiği gibi, Nidâî'nin bu çalışması er-Râzî'nin *Kitab ile men lâ yahduruhu et-tabib*, (*et-Tıbbu'l-fukara*) veya İbnü'l-Cezzar'ın *Tıbbu'l-fukarâ' ve'l-mesâkin*'i bu eserin muhtasar bir çevirisi olduğu intibahını vermektedir. Ne olursa olsun bu iki kaynak Nidâî'den çok önce telif edildiğine göre ona kaynaklık etmiş olmaları gayet doğaldır. Zira bu iki kaynağın Osmanlı kütüphanelerinde alabildiğine yazmaları mevcuttur.[63]

Nidâî'nin bu çalışması acaba Ebu Bekir er-Râzî'nin aynı konuda olan ve aynı maksadla telif edilen *Kitab ile men lâ yahduruhu et-tabib*, veya diğer adıyla *et-Tıbbu'l-fukara*, adını taşıyan eserin bir tercümesi midir? şeklinde bir soruyu hatırmıza getirmektedir. Zira er-Râzî de bu eserin telifindeki maksadını anlatırken doktora gidemeyen hastaların evlerinde tedâvî olabilecekleri yöntemleri anlatan bir eser telif ettiğini kaydetmektedir. Hastalıklarla ilgili ciddi eserlerin halk arasında bulunmayıp genellikle hükümdarların kütüphanelerinde saklı olduğundan dolayı bunlara ulaşamadığını gören er-Râzî bu eserini yazma ihtiyacını duymuş olduğunu mukaddimesinde belirtmektedir. Halk arasında yaygınlaştırmak maksadıyla yazılan bu eser aile hekimliği konularını da ele alarak fakir halkın kullanabileceği tarzda bir ansiklopedidir. Doktora gidemeyenler veya bir tabibe danışmaya imkânı olmayanlar için tam bir el kitabı mahiyetinde olan bu eserde hastalıkları ayrı ayrı zikrederek bunlar hakkında açıklamalar yapıp evde mevcut olan ilaçlarla nasıl tedâvî edilebildiğini teker teker anlatmaktadır.

Emir Çelebi (ö.1048/1638): XVII. yüzyılın tanınmış hekimlerindedir. Edirneli olup, *Enmuzecü'tıb*'bın ön sözünde yazdığı gibi, ulum-ı hikemiyât ve fûnun-ı riyyaziyyat tahsilinden sonra hekimliğe aşırı hevesi dolayısıyla devrin önemli tıp merkezlerinden Kahire'ye giderek tıp bilgilerini ilerletmiş, bir süre Kalavun Darüşşifası'nda çalışmıştır.

Kaptan-ı Derya Receb Paşa, Kahire'de iken tanıdığı ve himayesine aldığı Emir Çelebi'yi İstanbul'a dönerken beraberinde getirmişti. Başarılı tedavileri ve yazdığı tıp kitaplarıyla tanınmıştı. Emir Çelebi, bir süre sonra tımar defterdarı sonra IV. Murad'ın musahibleri arasına girmiş, 1629'da hekimbaşı olmuştur. Değerli bir hekim olan Emir Çelebi, başlıca eserleri şunlardır:

Enmuzecü't-ıb: Emir Çelebi'nin 1034/1624 yılında vezir Recep Paşa adına yazdığı, devrinin en önemli tıp kitaplarından. Önsözünde, kitap yazarların, önceki eserleri olduğu gibi aktarmasının doğru olmadığını, kendi tecrübelerini de eklemesinin gerektiğini savunur. Kitap hava, toprak ve iklimin nitelikleri üzerine sağlık bilgisiyle başlar, anatomiden kısaca bahsettikten sonra, hastalıkların ve ilaçların açıklamasına geçer. Son bölüm ise *Vesaya-yı hükema-i selef ve etıbbâ-i halef* başlığı altında, hekimlere deontolojik tavsiyeleri içerir. Bu arada hekimlerin anatomi öğrenmelerinin gerektiği, bu amaçla savaşta ölen askerlerin cesetleri üzerinde incelemeler yapmalarını şu kelimelerle ifade eder: "*İlm-i teşrihi, hoş ehlinden görmek lazımdır deyu tamam-ı dikkat ile ilm-i teşrihe göre belki kendusu kitabdan mücerred takrır ile kâni' olmayub seferlerde ölen*

mevtadan ve sairâna göre hulkîyâtı insane müşabih olan hayvanatdan hınzırın ve maymunun gerek asab ve gerek im'â ve gerek uruk'u cümlesi insane müşabihdir. Bir danesin her kangısı olursa götürüb kat' ve teşrih idüb tamar be tamar, uruk be uruk tamam gördükden sonra im'anun ve rie ve kebedi hey'etini ve gıdalarun vasıl olduğu mahalli görmek kâbildir. Bu tarîkle tamam ilim hâsıl ider".

Osmanlı tıbbının XI./XVII. Yüzyılda geldiğini gördüğümüz bu düzey artık birkaç asır öncesine nazaran olaylara daha farklı bakıldığını, te'lifte seleflerinin eserlerinden yaptıkları alıntılarını aynen tekrarlamamanın yanlış olduğunu buna kendi araştırmaları sonunda sahip oldukları deneyimlerini de katmaları gerektiğini dile getirmektedir. Bu yaklaşımla yeni ve biraz daha orijinal bir telifin yapılmaya başlandığını görebiliyoruz.

Neticetü't-tıb: Emir Çelebi'nin Balıkpazarı'nda açtığı tabip dükkanında, kendisinin bulunmadığı zamanlarda yardımcısı (o sırada şakirdi Ali adında birisi idi) için rehber olmak üzere hazırladığı eseridir. Bu iki eserin bir çok kütüphanede bir hayli yazmalarının olduğu bilinmektedir.[64]

Rebî'u's-selâme: Dostlarının salgın hastalıklardan taun ve veba hakkında bir risale yazması arzusu üzerine kaleme alınmıştır. Klasik İslam dini ve tıbbî kaynakları yanında kendi deneyimlerini de eklediği bilgileri önsöz ve yedi bab olarak hazırlamıştır.

Zeynelabidin İbn Halil (ö. 1647)

İstanbul'da Eyüb'de doğmuştur. Medrese tahsilini tamamladıktan sonra müderris, kadı, Fatih Dârüşşifâsı'nda başhekim ve sarayda hekim olarak çalışmıştır. Daha sonra hekimbaşı olarak atanmış, azledilerek Mısır kadılığına tayin edilmişse de süresini dolduramadan görevden alınmış ve nihayet 1647 yılında vefat etmiştir. En önemli eseri *Şifâ'ul-fuâd'* dir. *Şifâ'u'l-fuâd li-hazreti Sultân Murâd:* Fatih Dârüşşifâsı başhekimliği sırasında, 1628'de on yedi gün içinde yazıp Sultan IV. Murad'a sunduğu bir eserdir. Giriş ve on yedi fasılda, günlük hayatta kullanılan hayvanî, nebatî kaynaklı gıdaların özelliklerini, yeme-içme prensiplerini, saç uzatıcı, cinsi gücü artırıcı terkipleri içerir. Yusufî tarafından Farsça olarak telif edilmiş ve Ebu'l-Hayr Ahmed Efendi'nin *Çay Risalesi* adıyla yaptığı Türkçe tercüme ve *Biberiyye* risaleleriyle bir arada 1882'de Mısır'da basılmıştır. *Mesâil-i tıbbiyye* adında diğer bir eseri daha vardır.

Salih İbn Nasrullah (ö. 1669).

İbn Sellum el-Halebî adıyla bilinen Halep kökenli bir aileden gelmektedir. Haleb'te medrese eğitimini tamamladıktan sonra tıp öğrenimine başlamış ve bir süre sonra da başhekimliğe kadar yükselmiştir. 1654' te sadrazamlığa atanan vali İbşir Mustafa Paşa, İstanbul'a dönerken Salih Efendi'yi de beraberinde götürmüştür.

Önceleri Fatih Darüşşifası'nda başhekim olarak çalışmış, daha sonra saray hekimleri arasına alınmış bir müddet sonra hekimbaşılığa getirilmiştir.

Gâyetü'l-beyan fi tedbiri bedeni'l-insan adlı eseri, Türkçe yazılmış, pratik tıbbi bir el kitabıdır. İzahları kolay anlaşılır, sistematik ve düzenli olup, ön sözünde, tıpta yeni ilerlemelerin olduğunu, bunların Osmanlı ülkesinde duyulmasını arzu ettiğini sık sık dile getirmiştir. Adnan Adivar, XIII. yüzyıl Batılı yazarlardan Salerno'lu Nicolaus Myrepsos'un *Dynameron* adlı Latince eserinden faydalandığını ifade etmektedir. 1664 yılında eserini Sultan IV. Mehmed'e sunduğunda samur kürkle mükafatlandırılmıştır.

Salih İbn Nasrullah, Batı tıbbını Osmanlı tıbbına tanıtan ilk hekimlerden biridir. Rönesans'ın önemli hekimlerinden Paracelsus'un bazı kitaplarını çevirmiş ve yorumlamıştır. Bu dönemde aslında Avrupalı hekimlerin ellerinde bulunan eserler İslam tıbbının Latince çevirilerinden başka bir şey değildir. Zira XIX. Yüzyıla gelinceye kadar Ebu Bekir er-Râzî ve İbn Sina'nın eserleri Avrupa tıp fakültelerinin vazgeçilmez ders kitapları idi. XVII. Yüzyılda Latince olan eserlerin önemli bir kısmı hale Arapça'dan yapılmış olan tercüme eserlerdi. Özellikle Batılıların bu gibi çevirilerinin asıl müellifin adını gizlemeleri de onların intihal alışkanlıklarındandır. Bu dönemde Latince'den Türkçeye çevrilmiş olan bu eserin de asıl kaynağı yine İslam tıbbi olmalıdır.

Gâyetü'l-itkân fi tedbiri bedeni'l-insan: Arapça olarak kaleme aldığı bu kitabı temize çekmeden vefat ettiğinden, oğlu Yahya Efendi'nin ricasıyla Fatih Darüşşifası başhekimini Ahmed Ebu'l-Es'ad yeniden düzenlemiş; 1728 yılında, Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin emriyle, Sultan Ahmed Darüşşifası hekimlerindenve tabip Hayatizadenin öğrencisi Ebu'l-feyz Mustafa İbn Muhammed İbn Ahmed (ö.1157/1744) [65] tarafından da *Nüzhetü '1-ebdân fi tercümeti Gâyeti'l-İtkân* adıyla Türkçeye çevrilmiştir. Çeşitli kütüphanelerde yazmaları bulunan bu eser 1887 de II. Sultan Abdülhamid'in emriyle İstanbul'da bastırılmıştır.

Tıbb-ı Cedidü'l-Kimya (Tıbbü't-Cedîd ellezi ihtere'ahü Barakelsus): Rönesans'ın büyük hekimi Paracelsus'un bir eserinin Salih İbn Nasrullah'ın kendi deneyimlerini de kattığı Arapça tercümesi ve şerhi olup, daha sonraki Paracelsus mütercimleri için bir kaynak olmuştur. Bu eser, hekimbaşı Hayatizade Mustafa Feyzi'nin damadı Süleyman Efendi tarafından *Tercüme-i Akıbadin-i Cedid li Nikola*, [66] Damat İbrahim Paşa'nın sadrazamlığı sırasında Saray hekimlerinden Hasan tarafından *Gâyetü'l-Müna fi tedbiri'l-merza* adıyla iki kere Türkçeye çevrilmiştir. Diğer bir eseri de *Gâye fi't-tıbb* adını taşıyan ve Kadınların kullandığı koku ve ıtriyatları (Parfüm ve diğer kozmetikler) da içine alan deri ve iç-dış hastalıklardan, madeni ve nebati zehirlerden sözeden bir çalışmasıdır.

Ayrıca onun Ali Emiri Kütüphanesi no 38'de kayıtlı olup hicri onüçüncü yüzyılda istinsah edilmiş

Türkçe bir *Akrâbâdîn'i* ve Arapça *Bür'û's-sâa* adıyla Hacı Mahmut kütüphanesi no: 5534/3'te kayıtlı bir eseri daha vardır. Bunun adının *Bür'û's-sâa* olması er-Razi'nin aynı adı taşıyan eserini hatırlatmaktadır.

Hayatizâde Mustafa Feyzi (ö. 1692):

Aslen bir Yahudi dönmesi olup adı Raphael'in oğlu Moşe'dir. Hekimliğini sürdürürken, İzmir'de ortaya çıkan Sabataizmin önderi Sabatay Sevi'nin 1666 tarihindeki yapılan muhakemesi sırasında mahkemede tercümanlık yapmış, bir ara medreselerde hoca ve Yenişehir kadısı olarak çalışmıştır. Sonra saray hekimleri arasına alınıp Salih İbn Nasrullah'ın ölümü üzerine de 1669 yılında hekimbaşılık görevine getirilmiştir. IV.Mehmed'in hal'i üzerine yerine geçen Sultan II. Süleyman'ın cülusunda makamını korumuştur. II. Sultan Süleyman'ın 1691 'de ölümüne yanlış tedavi yapmasının sebep olduğu gerekçesi ile azledilip Yedikule'ye hapsedilmiş, bir yıl sonra, 1692'de vefat etmiştir.

Hayatizade Mustafa Feyzi Efendi, devrinin en başarılı hekimlerinden biridir. Eserlerine gelince: *Er-Resailü'l-müşfiye fi emrazi'l-müşkile (Hamse-i Hayatizâde)*: Batılı yazarların Latince eserlerinden istifade edilerek yazdığı bu eseri Türkçe'ye yeteri kadar vakıf olmadığından koruyucusu olduğu Ayaşlı Şaban Şifâi'nin yardımlarıyla kaleme almıştır. Önsözünde kitabını, halk arasında yaygın olan, Arap ve Fars hekimlerinin ayırt edemedikleri *illet-i merakıyye* ile *sevda-yı merakıyye* hastalıklarını, İslam ve Batılı kaynakları kendi denediği ilaçlara dayandığını, İslamî tıp literatüründe *humma-yı rediyye*'den çok bahsedildiği halde tedavisi konusunda bilgi bulunmadığını, *pilika* ve *maraz-ı efrenc* hastalıklarına hiç yer verilmediğini, bu sebeple Sultan IV. Mehmed'in bu konulara ait bir eser yazmasını kendisinden istediği için eserini ona takdim ettiğini yazar. *Er-Resailü'l-müşfiye fi emrâzi'l-müşkile*'nin muhtelif kütüphanelerde bir çok yazma nüshası mevcuttur.[67] Ayrıca onun *Tuhfetu'l-mulûk Tercümeti Rucû'u's-şuyûh ile sibâh fi'l-kuvveti ala'l-bâh li't-tîfâşî* adlı bir tercümesi ile *Hulâsatu't-tıbb, Risâle fi taktîri'l-miyâh*, adlı eserinin olduğu bilinmektedir.

Hayatizâde Mustafa Feyzi efendi'nin damadı olduğu bilinen Karadeniz sahilindeki Mankalyalı Süleyman Efendi (ö.1128/1716)'nin kime ait olduğu kaydedilmeyen bir akrâbâdîn'i Türkçe'ye "*Tercüme-i akrâbâdîn*" adıyla tercüme ettiğini biliyoruz. Ayrıca onun *el-Mürekkebât* adında bir eserinin olduğu da kaydedilmektedir.[68]

Şaban İbn Ahmed eş-Şifâî (ö.1117/ 1706):

XVII. yüzyıl ortalarında doğan Şaban Şifâî eğitimini Süleymaniye Tıp Medresesi'nde tamamlamış ve zamanla saray hekimleri arasına alınmıştır. Daha sonra ordu hekimbaşılığı, Süleymaniye Darüşşifası başhekimliği ve kadılık gibi önemli görevlerde bulunmuş, son görevi olan Diyarbakır kadılığından ayrılıp İstanbul'a dönerken Ankara'da hastalanarak 1705 yılında vefat etmiştir. Döneminin değerli bir hekim olması

yanında Şifâî mahlasıyla yazdığı şiirleri de vardır.

En önemli eseri, doğum ve çocuk hastalıkları ile ilgili olup *Tedbirü'l-Mevlûd* adını taşır. 1701 'de klasik İslam tıp kaynakları ile şahsi gözlemlerine dayanarak Türkçe olarak yazdığı bu eser, giriş, sonuç ve sekiz bölümden meydana gelir. Osmanlı tıbbında, doğum ve çocuk hastalıkları alanında yazılmış ilk eser olması açısından büyük önem taşır. Eserin Topkapı Sarayı Hazine kitaplığı no: 555'te kayıtlı 174 varaktan ibaret bir yazma nüshası olduğu gibi Süleymaniye-Es'ad Efendi no: 2460; Nuruosmaniyye no: 3472; Bağdat Köşkü no:345 ve 346; Süleymaniye-Hacı Beşir no: 501 de kayıtlı yazma nüshaları vardır.

Ancak bizce bu eser Endülüs İslam tıbbının önde gelen tabiplerinden Arîb İbn Sa'd el-Kurtubî (ö.369/979)'nin "*Halku'l-cenîn ve tedbiru'l-habâlä ve'l-mevlûdîn*" yani ceninin anne karnında yaratılması, hamilenin alacağı tedbirler ve doğan bebekle ilgili bilgiler anlamını taşıyan eserinden ilham alınarak veya adapte edilerek kaleme alınmış bir eserdir.

Bu eserin kaynağı olan Arîb İbn Sa'd el-Kurtubî'nin en çok tanındığı alan çocuk hastalıkları yani pediatri alanıdır. Eserinin mukaddimesini izleyen bölümlerde Arib, meseleleri ele alıp ceninin anne karnında hangi safhalardan nasıl geçtiğini, hangi ay ve günlerde hangi hareketleri yaptığını ve bu konuda annelerin dikkat etmeleri gereken konuları anlatıp almaları gereken ilaçları sıralar.

Arîb İbn Sa'd el-Kurtubî bu eserinde şu konulara değinir: İnsanın yaratılışı ve bununla ilgili konular. Rahimlerle ilgili durumları ele alıp hamileliğe engel olan vaginal hastalıklar ve bunların tedâvîsi ve ilaçları hakkında bilgi vermektedir. Ceninin ilk teşekkülü ve ana karnında iken annenin alması gereken gıdalar ile çocuğun sağlığını ve zekasını engelleyebilecek gıdalar, Anne ve babanın birbirleriyle olan ilişkileri ve ceninin anne karnında ortaya çıkması neticesinde uzuvların hangi dönemlerde nasıl teşekkül ettiği, Hamilelik müddeti ve ceninin kaç ayda doğduğunu, yedinci, sekizinci ve dokuzuncu aylarda ve daha uzun süren dönemlerde doğan çocukların durumları, Hamilenin bebeğini nasıl koruması gerektiği ve bebeğin düşmemesi için hangi ilaç ve gıdaların alınması gerektiği, düşüklüğün sebepleri ve tedâvî usulleri, Kolay doğumun nasıl olabileceği, lohusa kadınların alması gerekli tedbirler ile doğumdan sonra eş'in nasıl kesileceği, Anne sütünün nasıl olduğu, çocuğun emzirilmesinin usulleri, çocuğun sağlığı, bakımı ve süt almasıyla ilgili bilgiler, Çocukların, hangi yaşlarda hangi safhalardan geçtiklerini anlatır. Çocuğun hangi yaşlarda hangi hastalıklarla karşılaşabileceği ve tedâvî usulleri hakkında bilgi verir. (Bu da günümüzde kullanılan çocuk aşılarıyla ilgili ilk bilgilerin Arîb İbn Sa'd tarafından verildiğini göstermektedir) Çocukların doğduğu andan itibaren nasıl tedâvî edileceği kırkıncı gününden, dişlerinin çıkacağı güne kadar ki safhaları ve bu arada gerekli olabilecek tedâvîleri anlatır. Çocuğun dişlerinin çıktığı andan itibaren emeklemesi, konuşması ve yürümesi ve sonra da sütten nasıl kesileceği ile ilgili bilgileri verir. Daha sonra da bu safhalarda karşılaşılacak hastalıklar ve bunların ilaçları ve tedâvî usulleri, Çocukların bebeklik çağından çıkıp yavaş yavaş meseleleri idrak etmeleri, mümeyyizlik yaşlarındaki durumları ve bu yaşlardan sonra erkek çocukların ihtilam olacakları günlerin

yaklaştığını ve bunlarla ilgili alacakları önlemler ve gerektiğinde kullanacakları ilaçlar hakkında bilgiler verir. Erkek çocukların ihtilamları ve kızların adet görmeleri, bülûğa ermeleri ve bunların geçireceği safhalar ile insanoğlunun yaşıyla ilgili, doğumdan ölümüne kadar geçireceği safhaları tek tek ele alıp bu safhalarda hastalıklara karşı alınacak ilaçlar ve tedâvî usullerini anlatır.

Arîb İbn Sa'd çocuklarla ilgili problemleri ve alacakları ilaçları anlattıktan sonra kadın hastalıkları ve özellikle kısır kadınların nasıl tedâvî edileceğini anlattığını görüyoruz. Bugünkü toplumlarda da büyük bir problem olan bu meseleye ilk defa onun el atmış olması ve kısır kadınlarda meydana gelen hastalıkların sebeplerini ve tedâvî yöntemlerini o günün şartlarında gayet başarılı bir şekilde anlatmış olması tıp tarihinde ve İslâm medeniyeti tarihinde önemli bir aşamadır. Ayrıca sözkonusu kitabın içeriğiyle ilgili olarak o bab ve başlıkları ile bölüm isimlerini anlattığımızda çocuğun anne rahmine düşüşünden ölümüne kadar tüm hayatı boyunca geçireceği safhaları tek tek ele alıp bilimsel tıbbî izahlar yapmaktadır. Ayrıca hastalara bu konuda yaptığı öğütleri sıralarken alınması gereken tedbirleri ve ilaçlarla ilgili son derece gerekli bilgileri aktarmış olması dikkat çekici bir durumdur. Bugüne kadar yirminci yüzyılda bile bu meseleler hala çözülmeye devam ettiğine göre bunun o günün şartlarında ele alınması gerçekten tıp tarihi açısından büyük bir aşamadır.

Arîb İbn Sa'd 'ın kendi alanında bir ilk olan bu önemli eseri, "*Le Livre de la generation du foetus et le traitement des femmes enceintes et des nouveau-nees*" adıyla H.Jahier-A.Nureddin tarafından Fransızca'ya tercüme edilerek 1956 yılında Cezayir Tıp fakültesi yayınları arasında yayınlanmıştır.[69] Bunun ilk çevirisinin İbranice'ye yapıldığına dair bilgiler de verilmektedir.[70] Gerçekten de İbnü'l-Cezzar ve el-Beledî'nin pediatri alanında yazdıkları eserleri olmakla birlikte Arîb'in eseri onlardan çok daha ilmi ve kaliteli kabul edilmiş ve kendi alanında yazılmış ilk eser olarak tanınmıştır.[71]

Ayrıca İbnü'l-Cezzar'ın *Siyasetü's-sibyân ve tedbirihim* adını taşıyan ve çocuk hastalıkları hakkında bilgi veren bir eseri olup kendi alanında yazılmış ilk eserlerden birisidir. Anne rahmine düşen ceninlerle hamile hanımların alması gereken önlemlerden sözeden bir çalışmasıdır. Yirmiiki ayrı bölümden oluşan eser ceninin ve doğduktan sonra çocuğun büyümesi, bakımı, temizliği, uykusu ve hastalandığı zaman tedâvîsi, büyüdükten sonra genç yaşına gelinceye kadar eğitimi ve terbiyesiyle ilgili bilgiler vermektedir.

Burada gördüğümüz gibi Osmanlı tabipleri yararlandıkları kaynakların bile neredeyse isimlerini bile aynen almış veya aslından tercüme ederek kendi deneyimleriyle birlikte adaptosyanla yeniden telif etmişlerdir.

Şifâî'nin bir diğer eseri de *Şifâiyye fi't-tib* adını taşıyan ve değerli taşlar ve panzehirler ile ilgili bir çalışma olup Silahdar İbrahim Ağa adına yazılmıştır. Eser bir giriş, üç fasıl ve hatimeden meydana gelmektedir.

Gevrekzâde Hafız Hasan (ö. 1801): 1727'de İstanbul'da doğan Gevrekzâde, bir taraftan medrese eğitimini tamamlarken, aynı zamanda da tıp ilmiyle meşgul olmuş ve eline geçen para ile bu alanda iyi bir kütüphane sahibi olmuştur. Hocaları arasında *el-Kanun* mütercimi Tokatlı Mustafa ile damadı İsmail, Kâtibzâde Mehmed Refi' ve Hekimbaşı Mehmed Emin bulunmaktaydı. Medrese eğitimini müteakip ilmiye mensubu olarak Mekke-i Mükerreme payesine kadar yükselmiş ve bir ara Süleymaniye Tıp Medresesi'nde başhekimlik görevinde de bulunmuştur.

Yaşadığı dönemde gelişen Avrupa tıbbına ait eserlerin Osmanlı topraklarında tanınmaya başlamasına rağmen bunlardan faydalanmamıştır. Bu bakımdan Gevrekzade, Batıya açılışın başladığı bu dönemin İslam tıbbının son temsilcisi olarak kabul edilebilir. Paracelsus'un Salih İbn Nasrullah tarafından Arapça'ya çevrilen *Tıbb-ı cedidî'l-kimya*'sının Türkçe'ye tercümesi dışında, eserleri klasik İslam kaynaklarından faydalanılarak ortaya konmuştur. *Durretü'l-mensuriyye fi tercümeti'l-Mansuriyye*: Ebu Mansur Hasan İbn Nûh'un (el-Kumri) *Guna'* ve *Mûna* adlı iç hastalıkları ile ateşli hastalıklardan bahseden eserinin çevirisidir. Giriş kısmında Gevrekzade kendi hayatı hakkında bilgi verir.

Neticetü'l-fikriyye fi tedbiri velâdeti'l-bikriyye: Kadın ve çocuk hastalıklarından, çocuğa süt verme, sütten kesme durumlarından bahseden eserdir. Bu eserin de kaynaklarının Arîb İbn Sa'd el-Kurtubî'nin yukarıda sözkonusu ettiğimiz "*Halku'l-cenîn ve tedbiru'l-habâlâ ve'l-mevlûdîn*" ve İbnü'l-Cezzar'ın *Siyasetü's-sibyân ve tedbirihim* adlı eserlerinin olduğunu tahmin etmek mümkündür.

Mürşidü'l-liba fi Tercümeti Spagorya: Paracelsus'un Salih İbn Nasrullah tarafından Arapça'ya çevrilen eserinin Türkçe tercümesidir. *Zübdetü'l-kühâliyye li teşrihi'l-basariyye*: Sadaka İbn İbrahim eş-Şazeli el-Mısri'nin göz hastalıklarına dair *Umdetü'l-kühliyye* adlı kitabının çevirisidir.

Micennetü't-ta'un ve'l- vebâ': Abdüsselam el-Mühtedi'nin (Yahudi Hoca İlya İbn Abram), II. Bayezid zamanında İstanbul'da meydana gelen salgına karşı tedbir ve tedavisi için görevlendirmesi üzerine Arapça olarak kaleme aldığı bu eser yüzyıllar sonra 1795'te Gevrekzade Hafız Hasan Efendi tarafından tercüme ve eski-yeni tabiplerin bilgilerini eklediği bir çalışmasıdır.

Risale-i Nikris, Aslü'l-usûl tercümeti Faslü'l-füsûl: Ebu Abdullah Muhammed İbn Yusuf el-İlâki'nin, *el-Fusul fi külliyyati't-tıb* adlı eserinin tercümesidir.

Sabit İbn Kurre'nin *Kitab fi avcâi'l-mefâsil ve'n-nikris* adlı eseri Gevrekzade Hafız Hasan Efendi'nin hemen hemen aynı ismi taşıyan *Risale-i Nikris*'inin telifinde yararlandığı bir kaynak olması muhtemeldir.

Düsturu'l-amel fi tedbiri's-sihha ve'l-ilel: Kalp, nabız, ateşlenmenin sebepleri ve pnömoniye (akciğer iltihabı) ele alan bir eserdir. Bu eserle aynı konuyu paylaşan İbn Sina'nın *Urcuze fi tedbiri's-sihha fi fusuli's-seneti'l-erbaa* adlı eserinden mülhem olduğunu söylemek mümkündür. İbn Sinâ'nın risalesi yılın dört mevsiminde alınması gereken sağlık önlemleri, koruyucu hekimlik ile ilgili bir risalesidir. Bunun da aynı isim veya buna yakın isimlerle çeşitli kütüphanelerde yazmaları vardır. Yüzelli beyitten ibaret manzum bir eser olup M.Şerafeddin Yaltkaya tarafından "İbn Sina'nın Tıp'ta bir urcuze" diye Türkçe'ye tercüme edilmiştir.[72]

Risâle-i tıbbiye: Göz hastalıkları, gut, beyin, aksırık, nezle gibi hastalıkları konu alan bir çalışmadır.[73]

Kâtipzâde Mehmed Refî' (ö. 1769)/Tokatlı Mustafa Efendi ve *el-Kanun* Tercümesi

Mehmed Refî' dini ilimleri tahsilden sonra, çeşitli medreselerde hoca olarak çalışmış, bir ara Galata kadısı olarak görev yapmıştır. Tababeti kendi kendine öğrenmiş, 1714'de saray hekimleri arasına girmiştir. 1758'da, Mehmed Arif'in yerine hekimbaşı olarak atanmıştır. O sıralarda yanında çalışan saray hekimlerinden Tokatlı Mustafa Efendi'ye İbn Sinâ'nın *el-Kânun*'unu tercüme ettirerek Türkçe'ye kazandırmıştır. Ayrıca Kâtipzâde, en eski İslam tıp kaynaklarına dayanarak yazdığı, *İllet-i Sadriye*, *Evcâu'l-mefâsil*, *İllet-i mesâne*, *Padzehr-i anber*, *Za'fu'l-bâh* ve *Mevâni'ü'l-hebel* adlı beş tıbbi risaleyi kaleme almıştır.

İslam tıbbının klasikleri arasında hemen hemen aynı isimleri taşıyan bir çok eserin varlığını biliyoruz. Osmanlı tabipleri iftiharla bu eserleri kullanmışlardır.

Özellikle bu dönemde İslam tıbbının bel kemiği olan İbn Sina'nın *el-Kanun fi't-tıbb*'in Sultan III. Mustafa döneminde hekim Mustafa İbn Ahmed İbn Hasan et-Tokatî (Tokatlı) tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiş olması Osmanlı tıbbının kullandıkları kaynaklar hakkında gayet bariz fikirler vermektedir. *el-Kanun fi't-tıbb*'in bu tercümesine *Tebhîru'l-Mathûn fi tercümeti'l-Kanun* adı verilmiştir. Bu çevirinin Topkapı Sarayı III. Ahmed, No:1903'te; Ragıp Paşa kütüphanesi No: 1335/1'de; Hamidiye kütüphanesi no: 1015'te 610 varaktan ibaret ve Bağdad köşkü kütüphanesi no:342'de kayıtlı 895 varaktan ibaret birer yazma nüshaları mevcuttur.[74] Bu dönemden sonra gelen Osmanlı tabiplerinin bu tercümeden bigane kalmaları mümkün değildi.

Bursalı Ali Münşi Efendi: (ö.1733). İstanbul doğumlu olduğu halde Bursa'da oturduğu için ona Bursalı Hekim Ali Efendi denilmektedir. Bursanın ileri gelen ve ilim adamı yetiştirmekle tanınmış Menteşzade ailesine mensuptur. Tıp tahsilini Bursa Daruşşifası hekimlerinden Mevlevi Ömer Şifaî dededen almıştı. İstanbul'da bir çok tıp okulunda dersler veren Ali Efendi ayrıca saray hekimliği ve Galatasaray Hastahaneler Dairesi başhekimliği görevinde de bulunmuştu. Genç yaşta vefat eden Ali Efendi önce Üsküdar Zeynep Kamil

Hastahanesi karşısındaki mezarlıkta defnedilmiş daha sonra yol genişletmesi çalışmalarından dolayı mezarı Karaca Ahmed'e taşınmıştır. Bursa'da Mevlevihane'nin karşısındaki Künbetin arkasında medfun olan hocası Ömer Şifâî'nin kabri uanında medfun olduğu söyleniyorsa Karaca Ahmed Mezarlığındaki mezar taşında son derece açık olan bilgiler bunun yanlış olduğunu göstermektedir. Arapça, Farsça ve Fransızca bilen Ali Efendi aynı zamanda şair olup felsefe ile ilgilenmiştir.

Ali Efendi yaşadığı dönem itibariyle İslam tıbbının klasiklerinden tamamen uyal kalmamakla birlikte taha çok Avrupa tıbbının etkisinde olduğu görülmektedir. Onun kütüphanelerinde bir çok eseri olup hemen hemen hepsi yazmadır. Verimli bir yazar olan Ali Efendi'nin en önemli eserleri şunlardır.

Cerrahname: Dokuz bölümden oluşan bu eserini Darussâde ağası Beşir ağaya ithafan kaleme almıştır. Eserin şişlerle ilgili olan kısmı Avrupa Rönesans tabiplerinden meşhur Paracelsus'un eserlerinden yararlanarak kaleme almıştır. *Cerrahnâme*'nin İstanbul'un bir çok kütüphanesinde yazma nüshaları vardır. İ.Ü.Kütüphanesi Arapça yazmalar no: 4302'de kayıtlı 292 varaktan ibaret bir nüshası ile Süleymaniye Yazma Bağışlar no: 814'te; Nuruosmaniyye no: 3545'te; Halet Efendi no: 751'de yazma nüshaları vardır.[75]

Tercüme-i Akrâbâdin: Alman hekim Adrian von Minsicht'ten Türkçe'ye tercüme ettiği bir çalışması olup *Kitab-ı Münsiht Tercümesi* adıyla da bilinir.

Bidâatu'l-mübtedi : İlaçların terkip ve tariflerini anlatıp, bilhassa maden sularının şifa verici özelliklerinden söz eden bu eserini de vefatına yakın dönemde 1731 yılında telif etmiştir. Türkçe olan eserin bir çok kütüphanede yazma nüshası vardır.

Kurâdatu'l-kimya : Yine Alman tabip Michael Etmüller'in ilaçlarla ilgili 1684'te kaleme aldığı *Chemia Experimentalis Atqia Rationalis Curiosa* adlı eserinin Türkçe'ye yaptığı bir çevirisidir.

Risale-i Pandzehir: Zehirlere karşı korunmanın yöntemlerini anlatan bie eseri olaup bunun da bir çok kütüphanede yazma nüshası vardır.

Risâle-i Fevâid-i Nercü'l-bahri: Denizde yetişen ve deniz Hindistan Cevizi adıyla, Latince'de *Lodoicea seychellarum* adıyla bilinen bitkinin tıbbî özelliklerini anlatan bir eseridir.

Tuhfe-i Aliye ve *Tercüme-i Kitab-ı Ebu Bekr-i Razi fi't-tıb* adlı iki çalışması daha vardır. Er-Raziden yaptığı bu çeviri *Kitabu'l-Mansur*'nin Türkçe'ye tercümesidir.

Bu dönemde yaşıyan Osmanlı tabiplerinin İslam tıbbının klasiklerinden yararlandıkları gibi artık daha çok Avrupalı tabiplerin eserlerinden yararlanmaya başladıklarını göstermektedir. Özellikle Ali Efendi'nin bu çevirileri Osmanlı tabiplerinin bu dönemde yararlandıkları kaynakların ne olduğunu anlatmaktadır.

Sonuç: Bütün bu eser ve çalışmaların dışında kalan bazı eserler daha vardır ki bunlar da Osmanlı tıbbının kaynaklarını anlatır. Osmanlı tıbbının dayandığı klasik tıp kaynakları arasında olan Ebu Bekir er-Râzî'nin *Bür'üs-sâa* adlı eserinin Latifî Mustafa Efendi ve Mehmed İbn Ahmed İbn İbrahim Edirnevî tarafından[76]; *et-Tıbbu'l-Mansûr*'nin mütercimi belli olmayan bir Türkçe çevirisinin olduğu;[77] İbn Cezle'nin *Takvimu'l-ebdân fi tedbiri'l-insan* adlı eserinin de *İhtisâru Takvimu'l-ebdân* adıyla Kavalalı Abdülhalim İbn Abdullah tarafından Türkçe'ye tercüme edildiği,[78] İbn Sinâ'nın *el-Kanun*'ünün da *Şerh-i Kanun-u İbn Sinâ* adıyla Muhammed İbn Abdullah el-Aksarayî tarafında şerh edildiği, Cemaluddin Muhammed el-Aksarayî (ö.779/1397)'nin de İbnü'n-Nefîs'in *el-Mûceze*'ine *Şerh ala'l-mûcez* adlı bir şerhinin olduğu kaydedilir.[79]

Kısaca sadece tıp alanında değil, her alanda Abbâsîler döneminde ve Endülüs'te meydana gelen ilmi araştırma ve inkişafı Bağdat, Dımaşk, Kahire, Kayrevan ve Kurtuba seyir çizgisini izleyerek zamanla İslam dünyasının yeni başkenti ve hilafet merkezi İstanbul'a ve dolayısıyla Osmanlı dünyasına girmişti. Bu seyir çizgisini izleyen ilmi araştırma ve çalışmalar İslam Medeniyetinin en son hilafet merkezi olarak İstanbul'da böyle bir gelişme göstermesi, en azında Osmanlı tabiplerinin kendilerinden önce yaşamış olan ve klasik İslam Tıbbını oluşturan tabiplerin bu eserlerden yararlanarak kendi tecrübelerini de bunlara ekleyerek telif ettikleri eserlerle bu klasik dönem eserlerinden Türkçe'ye yaptıkları çeviriler Osmanlı tıbbını ve kaynaklarını bize açık bir şekilde anlatmaktadır.

Biz bu çalışma ile Osmanlı tıbbının kaynaklarına bir giriş yaptığımız gibi Osmanlı tıbbı ve tabipleri hakkında da kısaca bir bilgi vermiş olduk. Bu çalışmanın daha geniş bir boyutunun gerçekleşmesini temenni ediyorum.

[1] İbn Mace, Tıb 1.

[2] Eser daha sonraları meşhur tıp tarihçisi ve göz tabibi Max Meyerhof tarafından İngilizce'ye tercüme edilerek Arapça metinle birlikte "*Ashr Makalât fi'l-Ayn (The Book of ten treatises on the eye ascribed to Hunain İbn Ishaq-The Earliest Systematic Text-Book of Ophthalmology)*" adıyla 1928 yılında Kahire'de yayınlanmış ve bir batılı ilim adamı olan mütercim bu çalışmanın mukaddimesinde İslâm tıbbının, özellikle oftalmoloji alanında, batı tıbbına yaptığı etkiyi son derece tarafsız ve ilmî yaklaşımlarla uzun uzun anlatmış ve tıp tarihinde oftalmoloji alanında yazılan ilk tıp ders kitabı olduğunu açık bir dille ifade etmiştir. Max Meyerhof esere yazdığı mukaddimedede eseri Latince'ye çeviren Konstantinos Afrikanos'un tam bir hırsız olduğunu ve Huneyn'in bu eseri ile birlikte bir çok Arapça tıp kitabını kendisine mal ettiğini belirtmektedir.

Huneyn'in yine oftalmoloji ile ilgili *Kitâbun fi'l-Ayn, el-Mesâil fi'l-ayn* adlı eseri Paul Sbath ve Max Meyerhof tarafından "*Le Livre des question Sur L'oeil de Honain İbn Ishaq*" adıyla yayına hazırlanıp Fransızca tercümesiyle birlikte Memoires Presentes A L'institut d'Egypte serisinde 1938 yılında Kahire'de yayınlanmıştır.

[3] İbnü'n-Nedim, Muhammed İbn Ebi Yakub İshak İbn Muhammed İbn İshak, *el-Fihrist*, neşr: İbrahim Ramadan, Daru'l-ma'rif, Beyrut 1993, s.361; İbn Ebi Usaybia, Muvaffakuddin Ebu'l-Abbas Ahmed İbn Kasım İbn Halife İbn Yunus *Uyûnu'l-enbâ' fi tabakâti'l-etibba'*, neşr: Nezar Rıza, Beyrut 1965, s.421; Katip Çelebi, Mustafa İbn Abdullah, *Keşfu'z-zunûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünun*, neşr. Şerafeddin Yaltkaya-Kilisli Rifat Bilge, İstanbul 1941-1943, I, 628; Hayreddin Zirikli, *el-A'lâm*, Beyrut 1984, VI, 130.

[4] Geniş bilgi için bk.Ahmet Ağırakça, *İslam Tıp Tarihi*, İstanbul 2004, s.159-182,

[5] İbnü'l-Kiftî, *İhbâru'l-ulema* 155-156; İbn Ebi Usaybia, *Uyûnu'l-enbâ'*, 319-320;

[6]İbnü'l-Kiftî, Cemaluddin Ali İbn Yusuf, *İhbaru'l-Ulamâ bi ahbari'l-hukemâ'*, neşr: M.Emin el-Hanci, Kahire1326.155; İbn Ebi Usaybia, *Uyûnu'l-enbâ'*, s. 320; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunun*, II, 1380; Sarton, George, *İndroduction to the Histoty of Science*, Batimore 1927, I, 677; H. Zirikli, *el-A'lâm*, IV,297; D. Cambpell, *Arabian Medicine*, s.75; Ömer Rıza Kehhale, *Mu'cemu'l-Müellifin terâcimu'l-musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*, Beyrut 1961, VII, 116; Sami Halef Hamârma, *Tarih turathi'l-ulûmit-tıbbiye inde'l-Arab ve'l-Müslimin*, Amman 1986, s.249.

[7] Geniş bilgi için bk. A. Ağırakça, *İslam Tıp Tarihi*, s.193-195.

[8] A.A.Adivar, *Osmanlı Türklerinde ilim*, İstanbul 1982, s.20-21.

[9] B.Karlıga-A.Kazancıgil, Ali İbn Abbâs el-Mecûsî ve "*Kitâbu'l-Meliki*", *Tıp Tarihi Araştırmaları (History of Medicine Stuties)*, İstanbul Ocak 1997, sayı: 6, s.26.

[10] A.Demirhan Erdemir, "Ali İbn Abbâs el-Mecûsî" , *DİA*.

[11] Geniş bilgi için bk. A. Ağırakça, *a.g.e.,s.* 200 vd.

[12] Geniş bilgi için bk. Ahmet Ağırakça, *İslam Tıp Tarihi*, s.214-215. Ayrıca 1279 yılında Joseph Lorki tarafından İbranice'ye tercüme edilmiş ve 1491 yılında Napoli'de yayınlanmıştır. 1593'te Roma'da tekrar Latince'den Arapça'ya çevrilerek Arapça metin ile birlikte basılmıştır. *El-Kanun*'un en iyi çevirilerinden birisi hatta bazı araştırmacılara göre en iyisi Andrea Alpago tarafından 934/1527 yılında yapılanıdır. Alpago bu çevirinin sonuna bir tıp terimleri sözlüğü ilave etmiştir. Bu çevirinin 1544 yılındaki baskısının kapağında İbn Sina'nın taçlı bir resmi olup bu resimle onun hekimlerin reisi olduğu anlatılmaktadır. Bu tercümenin bir el yazması İsviçre Bale müze kütüphanesinde mevcuttur. En son çevirisi ise 1658 yılında yapılmıştır. Çağımızda da Cameron Gruner tarafından "*A Treatise on the Canon of Medicine of Avicenne incorporating a Tranlation of first book*" adıyla İngilizce'ye tercüme edilerek 1930 yılında Londra'da yayınlanmıştır. Oftalmoloji ile ilgili kısım yani üçüncü cildinin önemli bir bölümü Prof. Hirschberg ve L. Lippert tarafından 1902 yılında Almanca'ya tercüme edilip yayınlanmıştır. Paul de Koning tarafından anatomi ile ilgili kısım *Trois Traités de' anatomie Arabe* adıyla, ayrıca yine Koning tarafından böbrek ve mesane ile ilgili kısmın Fransızca çevirisi yapılmış ve *Traite surle Calcul dans les reinset la vessie* adıyla Leiden'de 1896 yılında neşredilmiştir. Bunların dışında Jos v. Sontheimer, Benikow (1900), Michailowsky (1900), Uspensky (1900) ve Cueva (1899) gibi ilim adamları *el-Kanun*'dan bazı kısımların çevirilerini yapmışlardır. *El-Kanun*, 1650 yıllarından sonraya hatta muhtemelen Fransız devrimi sonrasında üniversite kapanıncaya kadar Fransa'nın en eski ve en köklü Üniversitesi olan Montpellier Üniversitesi ve Belçika'nın Louvain Üniversitesinde başta olmak üzere Avrupa'nın bir çok Üniversitesinde hatta ondokuzuncu yüz yıla kadar dünya çapında standart ve vazgeçilmez bir ders kitabı olarak okutulmuş ve XVII.yüzyılda Vallodolid Üniversitesinde İbn Sina Kürsüsü kurulmuştur. Böylece *el-Kanun* Avrupa ilim dünyasında önemli bir eser olarak kalmış ve "Avicenna Ekolü" olarak kabul görmüştür.

[13] *et-Tasrif*'in İslâm dünyasının bir çok Kütüphanesinde yazma nüshaları vardır. Bu nüshalardan bir kısmı İstanbul kütüphanelerinde bulunmaktadır. Bayezid Devlet Kütüphanesi içinde bulunan Veliyyüddin Efendi'de 2491'de, Süleymaniye Şehid Ali Paşa 2020'de, Beşir Ağa 502 ve 503'te ve Topkapı Sarayı III. Ahmed 1990 numarada kayıtlı nüshaları mevcuttur, geniş bilgi için bk. Şeşen, R. ve arkadaşları, *fihris mahtutati't-tıbbi'l-islami fi mektebâti Türkiye: Türkiye Kütüphaneleri İslâmî Tıp Yazmaları* ,(İRCİCA), İstanbul 1984, s.240-241.

[14] Sabuncuoğlu'nun bu eserinin İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fak. Tıp Tarihi Enstitüsü Kütüphanesi Y.35; İstanbul Millet Kütüphanesi No.79 ve Paris Biblioteque Nationale Suppl, Turc 639 numarada kayıtlı yazma nüshaları vardır. Biblioteque National'deki nüsha Prof.Dr. Piere Huard ve Mirko Drazen Grmek

tarafından Fransızca tercüme ile birlikte "Le Premier Manuscrit Chirurgical Turc Redige par Charaf ed-Din (1465) et Illustré de 140 Miniatures" adıyla 1960 yılında orijinal minyatürleri ile ve renkli olarak yayınlandı, bk. Bedii Şehsuvaroğlu, *eczacılık Tarihi*, İstanbul 1970, s.167. Ancak en son neşir olan İter Uzel'in neşri daha güvenilir bir neşirdir. Şerafeddin Sabuncuoğlu, "*Cerrâhiyyetu'l-Hâniyye*", neşr: İter Uzel, Ankara 1992.

[15] Adivar, A, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1982, 51; Şehsuvaroğlu, Bedîî, *Eczacılık Tarihi*, s.161, Mehmet, Bayraktar, *İslam'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, Ankara 1992, s. 207.

[16] Kılıçoğlu, Vecihe, *Cerrâhiyye-i İlhaniyye*, Ankara 1956, s.5.

[17] K.Beksan "Cerrah Şerafeddin Sabuncuoğlu eserinin Ebul Kasım ez-Zehrâvî'nin eseri ile Mukayesesi", *Türk Tıp Tarihi Arşivi*, Sayı 11, Cild , III, s.98

[18] Uzel, aynı yer.

[19] R.Şeşen, *fihris*, s.18

[20] Kılıçoğlu, Vecihe, *Cerrâhiyye-i İlhaniyye*, Ankara 1956,

[21] D. Campbell (*Arabian Medicine*, s.82), bu Almanca çeviriyi yapan mütercimim Hans Schotte olduğunu kaydederken, G.Sarton (1,772) ise, 1533 yılındaki bu neşrin mütercimiminin M.Herr olduğunu kaydeder. İki ayrı çevirinin her birini bir ilim adamının belirtip diğerini kaydetmediklerini görüyoruz. Ayrıca bu konuda bk. H.Zirikli, *el-A'lâm*, VIII, 161; Browne, Edward George, *Arabian Medicine*, Fransızca çeviri: D.H.P.J. Renaud, Paris 1933, 81; Cyril, Elgood, *A Medical History of Persia and the Eastern Caliphate*, Cambridge 1951, s.222-223.

[22] Yusuf İ'tisâmî, *Fihrist-i Kütüphaneyi Meclis-i şuray-ı milli*, Tahran 1311, II, 292.

[23] R. Şeşen, *Fihris*, s.30.

[24] Max Meyerhof, *Esquisse d'histoire de la pharmacologie et botanique chez les Musulmans d'Espagne, Al-Andalus*, 3:17(1935)'den naklen Turhan Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi*, İstanbul 1985, s. 44; Ayrıca bu konuda bk. Donalt, Campbell, *Arabian Medicine and its Influence on The Middle Ages*, Amsterdam 1974, s. 101.

[25] İbn Ebi Usaybia, bu eserin adını *el-Câmi' fi'l-edviyeti'l-müfrede* şeklinde kaydeder *Uyûnu'l-enbâ*, s.602; Katip Çelebi ise, (*Keşfu'z-zunûn*, I,51, 574) *Câmiu'l-edviyeti'l-müfrede* şeklinde kaydeder.

[26] Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, aynı yer.

[27] Turhan Baytop, (*Türk Eczacılık Tarihi*, İstanbul 1985,s.44) her ne kadar Aydınoğlu Umurbey adına yazıldığını söylüyorsa da buna karşılık R.Şeşen, 893/1488 tarihli bir nüshasından tercümenin Umur Bey İbn Timurtaş adına yapıldığını kaydeder, "Ortaçağ İslâm tıbbının Kaynakları ve XV.yüzyılda Türkçe'ye tercüme edilen Tıp Kitapları", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, sayı: 5, İstanbul 1993, s.16.

[28] F.Karatay, *Topkapı Sarayı Türkçe Yazmalar Kataloğu*, İstanbul 1961, no:1764-1765; R.Şeşen, *Fihris*, 23-24.

[29] Geniş bilgi için bk. R.Şeşen, *Fihris*, s.22 vd.

[30] Mehmed Tahir Bursavî, *Osmanlı Müellifleri*, III, 242.

[31] B.Şehsuvaroğlu, *Eczacılık Tarihi*, İstanbul 1970, s.164; Baytop, *a.g.e.*, 45; Ayrıca bk. İ. Uzel, *Cerrâhiyyetu'l-Haniyye mukaddimesi*, giriş, s.2.

[32] Mehmed Tahir Bursavî, *a.g.e.*, s.223.

[33] Nisbetinin el-Kuraşî mi yoksa el-Karşî mi olduğu hususunda kaynaklarda farklı kayıtlar mevcuttur. Kimisine göre aslen Maveraunnehir beldelerinden Karş'tan olduğu için el-Karşî, Dimaşk yakınlarında bulunan el-Kuraşîye beldesinde doğduğundan dolayı da el-Kuraşî nisbetiyle tanınmaktadır. İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XIII, 313; Neş'et Hamârna, *Vasfu'l-Havf*inde İbni'n-Nefis, *Mecelletu't-tarihi'l-ulûmi'l-Arabiyye*, cild: VIII, sayı:1-2, 1984 Halep, s.3; Max Meyerhof-Joseph Schacht, "İbn Al-Nafis" *Eİ2*, III, 897.

[34] Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1024; İbnü'l-İmad Abdulhây İbn Ahmed İbn Muhammed el-Hanbeli, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahhâri men zeheb*, Beyrut, t.y. V,401; Halil İbn Aybek es-Safedi, *el-Vâfi bi'l-vefeyât* s.146; Ömer Ferruh-Hasan Hallak, *Tarihu'l-ulûm inde'l-Arab*, Beyrut 1990, s.177; Poul Galyunci, *Teşrihu'l-Kanun li İbni'n-Nefis*, *Mevsuatu turathi'l-İnsâniyye*, Kahire (ty.) s.70.

- [35] Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 567 ve 1899; Taşköprülüzade, *Miftahu's-Saade*, Kahire 1968, I, 329.
- [36] İbnü'n-Nefis, *Şerh Fusul İbukrat*, s.55; Brockelmann, *GAL, I,598; Suppl.*, I, 825; Poul Ğalyunci, Teşrihu'l-Kanun li İbni'n-Nefis, aynı yer ; M.Bayraktar, *a.g.e.*, s.207; Z. Humeýdan, *A'lâmu'l-hadâra*, Dimaşk 1995, IV, 102.
- [37] R. Şeşen *Fihris*, s. 105-106.
- [38] Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, s.1900; R.Şeşen, *Fihris*, s.106.
- [39] Mehmed Tahir Bursavî, *Osmanlı Müellifleri*, III, 203.
- [40] Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi*, s.258-259; aynı müel. "Ahi Çelebi Mehmed" , *DİA*
- [41] İbnü'n-Nefis ve eserleri hakkında bk. Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 464, 885, 1024, 1114, 1269, 1311-1312; Zirikli, *el-A'lâm*, IV, 271; Max Meyerhof- J.Schacht, *er-Risaletu'l-Kâmiliyye (the Theologus Autodidactus of İbn al-Nafis)*, Oxford 1968, s.22-28; Joseph Schacht, "İbn an-Nafis, Servetos and Colombo, *al-Andulus*, cild: XXII, (1957),s. 317-336; Kadri Tokan, *el-Ulum inde'l-Arab*, (y.ve ty), s.215-217; Ö.Ferruh,, *Tarihu'l-ulum inde'l-Arab*,, s. 291; Albert Zeki İskender, "İbn al-nafis, 'alâ' al-din...", *Dictionary Scientific Biography, (DSB)*, New-york, s.603; Emin Es'ad Heyrullah, *et-Tıbbu'l-Arabi*, Beyrut 1946. s. 64; Kehhale, VII, 58; R.Şeşen, *Fihris*, s. 95 vd.; aynı mlf., *Nevâdiru'l-mahtutâtî'l-Arabiyye fi mektebâtî't-Türkiyye*, Beyrut 1980, I, 191-200; Z.Humeýdan, *A'lâmu'l-hadâra*, IV, 98-105.
- [42] M.C.ŞehabeddinTekindağ, İzzet Koyunoğlu Kütüphanesinde Bulunan Türkçe Yazmalar Üzerinde Çalışmalar, *Türkiyat Mecmoası*, XVI. (İstanbul 1971), s. 134-135. Eserin bir yazması Konya İzzet Koyunoğlu Kütüphanesinde no:2004 vr. 1b-61a 'da kayıtlı bir nüshası vardır.
- [43]M.C.ŞehabeddinTekindağ, aynı makale, s. 136. Nüsha 61b-189b varakları arasında bulunmaktadır.
- [44] Geniş bilgi için bk. R.Şeşen, *Fihris*, s. 187-194.
- [45] Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi*, İzmir 2003, s. 243; Cemil Akpınar, "Hacı Paşa" *DİA*.
- [46] Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi*,s. 250.
- [47] Sami Hamarna, *Tarih Turathi'l-ulum'it, tıbbiye*, s.356; Humeýdân, V, 477-78
- [48] *El-Mürşid fi'l-Kuhl* 'un bir nüshası Escorial kütüphanesi no: 835'te kayıtlı olup tıp tarihçileri Max Meyerhof ve L.Leclerc ortaya çıkarıp ilim dünyasına tanıtmışlardır. Ayrıca Max Meyerhof Mahmud Sitkî ile birlikte eserin önemli bir kısmını Arapça'dan Fransızca'ya tercüme etmiş ve " *L'ophtalmologie de Mohammad al-Ğhafikî*" adıyla Berselona'da 1933 yılında baş tarafına ekledikleri önemli bilgileri içeren bir mukaddime ile yayınlamışlardır.
- Daha sonraki yıllarda Hasan Ali Hasan Madrid Üniversitesinde İspanyolca olarak yaptığı doktora tezinin bir özetini "Tıbbu'l-Uyunu'l-enbâ' inde'l-Arab" adıyla bir makale halinde *el-Bahis* (I/5-6, s.132-182) dergisinde yayınladıktan sonra eserin tamamının edition qritiğini yaparak *el-Mürşid fi tıbbi'l-ayn li'l-Ğâfikî* adıyla 1987 yılında Beyrut'ta 520 sahifeden ibaret olarak ilim hayatımıza kazandırmıştır. Ayrıca bunun Escorial no:21/F'de kayıtlı bir nüshası ile bundan mikrofilme alınıp resimlenmiş ve Mısır Daru'l-kütüb no: 1808/Tib'ta kayıtlı yazma nüshalarının olduğu bilinmektedir.
- [49] R.Şeşen, *Fihris*,s. 256.
- [50] Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi*,s. 247.
- [51] A.Adivar, *a.g.e.*, s.7; Turan Baytop, *a.g.e.*, s.68.
- [52] Mehmed Tahir Bursavî, *a.g.e.*, s. 216.
- [53] İbn Şerif, *Yadigâr (Yâdigâr-ı İbn-i Şerîf)* Haz. Ayten Altıntaş ve arkadaşları, İstanbul 2004.
- [54] Geniş bilgi için bk. Ramazan Şeşen, *Fihris*, s. 76-79
- [55] Ali Haydar Bayat, s. 248.
- [56] Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, III, 279.
- [57] İ.Uzel, *Cerâhiyyetü'l-hâniyye* neşri, Ankara 1992, s.24; R.Şeşen, *Fihris*, s. 181-182.
- [58] Mehmet Tahir Bursavî, *Osmanlı Müellifleri* (III, 197) Şirvanlı olduğunu kaydeder.
- [59] Edirne, Çorlu, Hayrabolu, Şile'de 47 karye ile İstanbul'da bir hamam ve çok sayıda dükkan.

[60] Z.Humeydan, *A'lâmu'l-hadâra*, I, 203

[61] Geniş bilgi için bk. A.Ağırakça, *a.g.e.*, s.175. Bu eser Hollandalı ilim adamı Pieter de Koning tarafından Arapça ve Fransızca olarak Leiden'de 1896 yılında "*Traite sur le calcul dans les reins et dans la vessie*" adıyla neşredilmiştir. F.Sezgin 1986 yılında Frankfurt'ta faksimile baskı ile eseri yeniden neşretti. Ayrıca bu eserin Leiden kütüphanesi no:585/2 'de kayıtlı bir yazma nüshasının olduğu bilinmektedir.

[62] Ramazan Şeşen, *Fihris*, s. 130-131; Ali Haydar Bayat, *a.g.e.*, s.259.

[63] Geniş bilgi için bk. Ahmet Ağırakça, *a.g.e.*, s.175 ve 280-281. *Tıbbu'l-fukarâ' (Tıbbu'l-fukarâ' ve'l-mesâkin)* İbnü'l-Cezzâr'ın "Fakirler ve Muhtaçlar Tıbbı" diye tercüme edebileceğimiz bu eseri özet bir tıp eseri olup doktora gidemeyecek fakir kimselerin bir ev doktoru ve bir başvuru kitabı mahiyetinde bir eserdir. (İbn Ebi Usaybia, *Uyunu'l-enbâ'u'l-enbâ' s*, 482). Sicilyalı Mütercim Demetrius, Salerno tıp okulunda bulunduğu yıllarda Konstantinos Afrikanos'a ait olduğu bilinen "*Vaticum*" adlı eseri inceleyince bunun aslında İbnü'l-Cezzâr'ın "*Tıbbu'l-Fukara*" adlı eseri olduğunu tespit etmiş ve Konstantinos'un hırsızlığını ortaya çıkarmıştı. Zira Konstantinos, İbnü'l-Cezzâr'ın bu eserini önce Latinceye tercüme etmiş sonra müellifin adını gizleyerek sanki kendisinin telifi imiş gibi sunmuş ve yıllarca bu eser kendisine ait sanniyla Salerno tıp okulunda okutulmuştu. Ayrıca bu eser, asırlarca Paris ve Köln Tıp okullarında okutulması zorunlu tutulmuş bir eserdir. Fakat bunun bir intihal olduğunun ortaya çıkması İslâm dünyasından alınıp Avrupa'ya götürülen eserlerin durumunu ortaya koyması açısından önemli bir olaydır. Ayrıca İsa İbn Mâse (ö.275/888)de er-Râzî ve İbnü'l-Cezzâr gibi aynı isimle yani *Men lâ yahdiruhu et-tabib*, adlı eseri vardır.

[64] Geniş bilgi için bk. R.Şeşen, *Fihris*, s. 141-144.

[65] Mehmed Tahir Bursavî, *a.g.e.*, III, 237

[66] R.Şeşen, *Fihris*, s.212

[67] R.Şeşen, *Fihris*, s. 215-217.

[68] Mehmet Tahir Bursavî, *Osmanlı Müellifleri*, III, 230.

[69] Ch.Pellat, Arîb İbn Sa'd al-Kâtib al-Kurtubî, *Eİ2*, I,628.

[70]. Z. Humeydân, *A'lâmu'l-hadâra el-Arabiyye el-İslâmiyye*, V, 338.

[71] Sami Halef Hamarna, *Tarih Turathi'l-ulum'it-tıbbiye inde'l-Arabi ve'l-Müslimîn*, Amman 1986, s.328.

[72] M.Şerafeddin Yaltkaya "İbn Sina'nın Tıp'ta Bir Urcuzesi", *Tıp Tarihi Arkivi*, I/4, (İstanbul 1935), s.128-142.

[73] Bu konuda bk. Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi*, s.257-267.

[74] R.Şeşen, *Fihris*..s.73. Ayrıca bk. Mehmed Tahir, Bursavî, *Osmanlı müellifleri*, III, 237; A. Adivar, *Osmanlı Türklerinde ilim*, s.168; Bekir Karlığa, *İslam Düşüncesinin Batı Düşüncesine etkileri*, İstanbul 2004, s. 332.

[75] R.Şeşen, *Fihris*, s. 298.

[76] Ramazan Şeşen, *Fihris*, s. 113

[77] Ramazan Şeşen, *Fihris*, s. 118.

[78] Mehmed Tahir Bursavî, *a.g.e.*, s. III, 237 vd.

[79] Ahmer Ağırakça, *a.g.e.*, s.216 ve 259